

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ РАКЕТНО-КОСМІЧНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ
ДНІПРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Циклова комісія суспільних дисциплін

ЛЕКЦІЇ

з обов'язкової навчальної дисципліни

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА (ПРАВОЗНАВСТВО)

Модуль 1 ДЕРЖАВА

Освітньо-кваліфікаційний рівень: фаховий молодший бакалавр

Спеціальність:

- 071 Облік і оподаткування
- 121 Інженерія програмного забезпечення
- 123 Комп'ютерна інженерія
- 131 Прикладна механіка
- 133 Галузеве машинобудування
- 134 Авіаційна та ракетно – космічна техніка
- 141 Електроенергетика, електротехніка та Електромеханіка

Розробив: викладач Григор'єв А.М.
Розглянуто та схвалено на засіданні
Циклової комісії
Суспільних дисциплін
Протокол № _____ від _____ 20 р.
Голова ЦК Ольга ГРИГОР'ЄВА

Дніпро

Лекція № 1
з навчальної дисципліни Основи правознавства (Правознавство)

Тема: Історичний аспект виникнення держави та права.

Мета заняття: студент/студентка досліджує організацію суспільства та права в додержавний період, процеси виникнення держави, організації її, ознак та функцій держави на сучасному етапі розвитку; студент/студентка розуміє функції держави в часі та просторі, вміє класифікувати ознаки держави основні та необовязкові; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновки про історичні типи держав і підходи до їх класифікації

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 1. Влада і суспільство в додержавний період 2. Теорії походження держави та права. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід 3. Поняття та ознаки держави. Суверенітет та його види
4 Заклучна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу. Вправа «Коло вражень»

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутвовий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

Цього року ви ознайомитеся з основними положеннями теорії держави та права, а також з конституційним правом України, різними галузями права. Протягом навчального семестру ви будете разом із викладачем проводити рольові ігри та розв'язувати юридичні задачі, працювати з нормативними актами й обговорювати юридичні проблеми.

1. Влада і суспільство в додержавний період

Суспільство — це система спільного життя людей, сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності, сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їхньої життєдіяльності.

Це поняття можна застосовувати лише до людського співтовариства. Суспільство з'являється тоді, коли виникає людина, набагато раніше, ніж держава.

Суспільство передбачає існування певної соціальної організації, системи взаємодії та взаємовідносин між його членами. При цьому обов'язково виникають відносини підпорядкування, керівництва й управління. Одні люди підкоряють своєму впливові інших, нав'язують їм свою волю, керують їхніми діями.

Право та можливість людини, групи людей керувати іншими, розпоряджатися ними називають владою. Розрізняють різні види влади. Коли батько чи мати вимагають від своїх дітей виконати домашнє завдання, ідеться про **сімейну** владу, яка ґрунтується на авторитеті батьків, а певною мірою й на залежності дитини від них. Директор підприємства може керувати своїми підлеглими, адже вони залежать від нього економічно, отримують заробітну плату, що є основою їхнього існування. Це **економічна** влада. Священик значною мірою може впливати на дії, поведінку своєї пастви, зокрема через проповідь, користуючись **духовною** владою. Найсильнішим видом влади є **державна**. Вона єдина має право застосовувати не лише переконання, а за потреби й примус. Саме з нею ви маєте справу, коли спілкуєтеся з поліцією, саме її застосовує до правопорушника суд, виносячи вирок.

Людське суспільство пройшло великий шлях у своєму розвитку. За даними сучасної науки, планета Земля виникла майже 4,7 млрд років тому. Приблизно 3–3,5 млрд років тому на нашій планеті зародилося життя. Майже 2 млн років тому на Землі з'явилася людина, а близько 40 тис. років тому зробила перші кроки людина сучасного виду — *Homo sapiens* — Людина розумна.

Період від появи перших людей до виникнення держави називають первісним суспільством — **додержавним періодом існування людства**.

З перших кроків свого існування людина жила в колективі. Першим колективом давніх людей стала первісна праобщина. Цей колектив був досить сталим, адже об'єднував родичів, але невеликим — два-три десятки дорослих жінок і чоловіків і кілька десятків дітей. Навіть у такому колективі потрібна була певна соціальна організація, яка необхідна для виживання в складних умовах існування первісної людини. Вона передбачала безпосереднє спілкування членів людського стада.

З часом людина вдосконалювала знаряддя праці, оволодівала новими трудовими навичками, змінювалася й соціальна організація суспільства. На зміну людському стаду прийшла

родова община. Кількість членів цього людського колективу була набагато більшою, однак він також об'єднував родичів, осіб, пов'язаних спільним походженням. При цьому члени общини вели спільне господарство, разом працювали. Як правило, родову общину очолювала жінка.

Поступово окремі родові общини об'єднувалися в більш великі колективи — племена. Членів племені об'єднувало вже не лише кровне споріднення, а й шлюб.

Однак основні ознаки організації суспільства на всіх етапах первісного суспільства залишалися однаковими. Спочатку влада належала всьому людському колективу (людському стаду, общині, племені) у цілому. Кожна людина мала абсолютно рівні права й обов'язки, жодна не мала привілеїв. Вищою владою були загальні збори (рада) усіх дорослих членів людського колективу. Саме на них приймали найважливіші рішення, які стосувалися всього колективу, обирали старійшину — найдосвідченішого та найавторитетнішого представника людського колективу. Він здійснював повсякденне керівництво життям людського колективу, безпосередньо брав участь у всіх справах племені й общини.

Влада старійшини підтримувалася авторитетом, повагою до нього. Рішення та вказівки старійшини виконували добровільно, на підставі довіри до нього, його досвіду й умінь. У разі порушення порядку, встановленого в первісному людському колективі, вживали певні заходи, а часом і примус. Найстрашнішим покаранням того часу було вигнання з племені, адже одноосібно тогочасна людина вижити не могла. Однак при цьому в первісному суспільстві не було спеціальних органів примусу, які займалися лише цією діяльністю. Ця система соціального управління отримала назву первісна демократія.

Незважаючи на порівняно невелику кількість членів людського колективу за часів первісного суспільства, у ньому існувала потреба регулювання людських відносин.

Поступово в житті суспільства склалися певні ритуали, які, на думку тогочасних людей, допомагали їм у житті, у досягненні своїх цілей. Так, в окремих племенах необхідною умовою успіху на полюванні вважалося виконання певних ритуальних танців, метання списів у зображення тварин, на яких полювали, інші дії, що вважалися запорукою успіху. Поступово, унаслідок багаторазового повторення, ці дії ставали звичкою членів суспільства — формувалася **звичай**.

Одночасно прискорилося формування уявлення суспільства про добро та зло. Так виникли правила поведінки, які регулюють відносини між людьми, — початкові **правила (норми) моралі**.

Знання людей про навколишній світ, природу й людське життя були в той час досить обмеженими та примітивними. У зв'язку з цим чимало подій та явищ, які спостерігали й намагалися пояснити первісні люди, отримували фантастичне, як на сьогодні, пояснення. Виникали міфи, які певною мірою також визначали поведінку та дії членів первісного суспільства. Міфи, що відтворюють фантастичні уявлення про світ, природу й людське буття тощо, називаються **міфологією**.

Іноді в житті суспільства на основі досвіду та певних переконань виникали так звані **табу** — заборони, які накладали на якісь дії, предмети, слова тощо. Вони були пов'язані з тим, що, на думку первісної людини, порушення такої заборони призводить до жорстокої кари (тяжкої хвороби, голоду, смерті).

Усі ці соціальні норми первісного суспільства іноді об'єднують поняттям «мононорми».

Для всіх соціальних норм первісного суспільства характерні спільні ознаки. Вони були створені внаслідок багаторазового повторення й поступово стали звичними для більшості людей. Ці норми є консервативними за своєю природою, адже в них відтворено те, що утворилося внаслідок тривалої суспільної практики. При цьому норми закріплювалися не у звичних нині нормативних актах (на папері), а лише у свідомості людей. Соціальні норми первісного

суспільства виражали волю всього племені, роду, тому їхнє дотримання забезпечувалося здебільшого заходами суспільного впливу, адже, як ми вже знаємо, спеціального апарату примусу на той час не існувало. Крім того, дотримання соціальних норм первісного суспільства забезпечувалося страхом людини перед надприродними силами, помстою, яка чекала в разі порушення встановлених норм не лише порушника, а й увесь людський колектив, до якого він належав.

Виникнення держави та права призвело до суттєвих змін у соціальній організації людського суспільства.

2. Теорії походження держави та права. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід

Уже багато століть історики й правознавці вивчають походження держави та права. Однак і донині існує чимало теорій походження держави.

1. Теологічна теорія є найдавнішою. Ще у XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі стверджувалося божественне походження Вавилонської держави та царів. Так само пояснювали походження своїх держав і своєї влади правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богоствореності держави й права проповідували мислителі й учені Августин Блаженний (354–430) і Фома Аквінський (1225–1274). Ці ідеї підтримували й розвивали українські філософи та правники — Петро Могила, Феофан Прокопович, Стефан Яворський.

2. Патріархальна теорія (від грецьк. батько та влада) визначає державу як наслідок розвитку та перетворення сім'ї. Сімейна влада батька-патріарха перетворювалася на державну владу, а сім'я відповідно — на державу. Перетворення сімейної влади відбувалося поступово — від влади батька до влади старійшини роду, племені, а потім і до влади глави держави — монарха. Засновниками цієї теорії були давньогрецькі мислителі Арістотель (у праці «Держава») і Платон («Політика»). У XVII — на початку XX ст. цю теорію розвивали у своїх працях англійський учений Р. Флібер, російські мислителі та громадські діячі М. Михайловський та М. Покровський.

3. Відповідно до договірної теорії, держава виникає внаслідок досягнення певних домовленостей між людьми. Основні положення цієї теорії першим виклав давньогрецький філософ Епікур, пізніше серед її найактивніших прибічників і послідовників були Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, М. Радищев. Життя суспільства підштовхує людей до усвідомлення спільних інтересів, досягнення певних домовленостей, які забезпечують взаємну вигоду, безпеку та загальну користь. Унаслідок укладання суспільного договору люди визнають певну політичну владу та підкоряються їй. Кожний, хто дає згоду на суспільний договір, стає частиною цілого. При цьому, визнаючи над собою владу суспільства, особа в той же час не підкоряється нікому персонально, залишається вільною.

4. Психологічної теорії (Цицерон, Л. Петражицький) уважали, що причиною виникнення держави є особливості психіки людей, їхні відносини. На думку авторів цієї теорії, люди, відчувши негативні наслідки анархії, безвладдя в період відсутності державної влади, самі приходять до висновку про необхідність створення держави як механізму врегулювання міжлюдських відносин.

5. Теорія насильства сформувалася в другій половині XIX ст. На думку прихильників теорії, держави виникають унаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримувати переможене плем'я, рід у покорі. Унаслідок завоювання племена перетворюються на класи — панівний (завойовників) і пригнічений (експлуатований). Для утримання пригніченого класу в покорі виникає необхідність у створенні апарату насильства, який і стає державою.

6. У другій половині XIX ст. виникла **органічна теорія** походження держави. Її представники — Й. К. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс — уважали, що виникнення та розвиток держави подібні до народження та розвитку біологічних істот. Держава, на їхню думку, також обов'язково проходить етапи народження, становлення, ускладнення будови, розмноження, старіння та смерті.

7. **Космічна (інопланетна) теорія** виникла лише у XX ст. Існують версії про можливі відвідини нашої планети в минулому представників інших цивілізацій, які прибували з космічного простору. Свідченнями цього є пам'ятки тихоокеанського острова Пасхи та загадкові зображення в єгипетських пірамідах, не до кінця зрозумілі тексти стародавніх міфів і поява невідомих літаючих об'єктів — «літаючих тарілок».

8. **Соціально-економічна теорія** походження держави. Автори цієї теорії шукали причини появи держави в змінах, які відбувалися в економічному житті суспільства. Унаслідок поступового розвитку знарядь праці, виробництва зростає продуктивність праці — людина починає виробляти більше. Саме поява нерівності та експлуатація людей призвели до формування класів — великих груп людей, з яких одна експлуатує іншу. З'являється потреба в створенні спеціального апарату, механізму підтримання влади одних груп людей над іншими. Саме таким апаратом стає держава, а одним з її необхідних атрибутів, інструментів є право. Основними розробниками цієї теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін.

Історики, філософи й правознавці протягом багатьох років намагаються визначити, за якими ознаками класифікувати держави, які існували в історії. Нині є два основних підходи щодо цього — **формаційний та цивілізаційний**.

Формаційний підхід Згідно з формаційним підходом, історія людства — це послідовна зміна п'яти основних історичних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної. При цьому зміна формацій є об'єктивно обумовленою матеріальними умовами розвитку людства.

Суспільно-економічна формація — це конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та своєрідною формою виробничих відносин, насамперед формою відносин власності.

Основними елементами суспільно-економічної формації є базис і надбудова. **Базис** — це сукупність засобів виробництва та виробничих відносин. Вони становлять економічний лад суспільства, від них залежать усі інші суспільні відносини — надбудова. **Надбудовою** є ідеологічні, політичні, правові й інші відносини, ідеї, організації, установи. Саме спосіб виробництва, згідно з формаційним підходом, визначає все багатоманіття суспільних зв'язків і відносин.

Цивілізаційний підхід був запропонований ученими-просвітителями XVIII ст. (Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах). За основу класифікації держав прибічники цієї теорії взяли поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Державу вони співвідносили насамперед не з економічними чи матеріальними, а з духовно-моральними й культурними чинниками суспільного розвитку.

За визначенням англійського історика А. Тойнбі, **цивілізація** — це стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

На думку прихильників цивілізаційного підходу, сутність держави визначає як співвідношення соціальних сил, так і накопичення, спадкоємність культурно-духовних зразків поведінки; політика держави є результатом впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації, а не продуктом соціальних сил. Розмаїття національних культур обумовлює різноманіття шляхів розвитку держав, їхніх типів.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність панівних у цей період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дає змогу вбачати в державі насамперед не інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, а найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства. Хибою цивілізаційного підходу є недооцінювання соціально-економічного чинника, перебільшення ролі культурного елемента.

Прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на первинні та вторинні.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства. Чимало первинних цивілізацій загинули, не зумівши пристосуватися до історичних змін. І лише ті з них, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (зокрема, єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська), збереглися. До первинних цивілізацій належать Стародавній Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма, Спарта, Афіни та Рим.

Вторинні цивілізації виникли на основі відмінності між державною владою й культурно-релігійним комплексом. Для них характерна менш могутня сила влади, аніж та, що в первинних цивілізаціях. Найдавніша вторинна цивілізація — європейська — уже за часів античності тяжіла до ринкової економіки, базувалася на приватній власності. Характерними також є наявність громадянського суспільства, панування права. Аналогічний напрям розвитку суспільства сприйняли й держави Північної Америки. До вторинних цивілізацій належать більшість держав Західної та Східної Європи, Північної та Латинської Америки.

3. Поняття та ознаки держави. Суверенітет та його види

Як ви вже знаєте, на зміну первісному суспільству прийшла держава. Одразу з її появою з'являються спроби пояснити її сутність.

Держава — це суверенна політико-територіальна організація політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Важливо зазначити, що для сучасної держави характерним є захист прав не окремих соціальних груп (класів, станів), а всього суспільства.

Для **держави** характерні певні **ознаки**, які можна поділити на обов'язкові та факультативні (необов'язкові):

- організація населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами
- відокремленої від суспільства публічної влади
- Наявність апарату примусу
- податкова система
- Наявність системи права
- збройні сили
- наявність державних символів
- державних (або офіційних) мов

Обов'язковим для кожної держави є **державний суверенітет**.

Державний суверенітет (від фр. *souverainete* — вершина, верховна влада, з латин. *superus* — верхній) — повнота влади держави, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній та зовнішній політиці

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — уже 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни отримали незалежність понад 100 територій. Нині у світі існує ще майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це колонії Гваделупа, Мартініка, Французька Гвіана, «асоційовані держави» (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо). Державний суверенітет є невід’ємною ознакою держави. Повага до нього є одним з основних принципів сучасного міжнародного права, він закріплений у Статуті Організації Об’єднаних Націй (ООН).

Уперше ідея державного суверенітету була висунута французьким ученим Ж. Боденом у 1576 р. Він пов’язував державний суверенітет з абсолютною та неподільною владою монарха, неможливістю будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка б могла бути вищою за владу монарха.

Народний суверенітет також є одним з основних принципів міжнародного права. Він передбачає, що саме народ є джерелом влади в державі, саме він має виняткове право визначати конституційний лад держави, обирати органи державної влади тощо. Свое закріплення народний суверенітет отримав під час Французької революції, а пізніше в конституції Франції 1848 р. Нині принцип народного суверенітету закріплений конституціями абсолютної більшості держав світу, у тому числі й Конституцією України.

Національний суверенітет — це суверенітет народу як політичної нації. Свого часу національний суверенітет ототожнювався з народним суверенітетом, тобто правом народу на участь в управлінні державою.

З моменту утворення держава мала певні завдання, здійснювала певну діяльність, заради якої вона й виникла.

Основні напрями, види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві, називають **функціями держави**.

Функції держави не залишалися незмінними протягом тисячоліть її існування. Перелік і співвідношення функцій держави суттєво залежать від історичної епохи, типу держави, її історичних і географічних особливостей тощо.

Найчастіше функції держави поділяють за напрямками її діяльності — на **внутрішні та зовнішні**.

Внутрішні функції забезпечують діяльність держави всередині країни (Господарсько-економічна функція, державні підприємства; Культурно-виховну функцію; Забезпечення правопорядку, Законності; забезпечення, гарантування прав і свобод людини; Соціальної функції; екологічна функція).

Зовнішні функції реалізуються за межами території держави (забезпечення відносин з іноземними державами — зовнішньополітична функція; урегулювання міжнародних економічних відносин — зовнішньоекономічна функція; захист суверенітету та незалежності держави; гуманітарна функція тощо).

Важливе значення має поділ функцій держави за їхнім соціальним значенням — на **основні та неосновні** функції.

Основними вважають такі функції, без здійснення яких держава не може існувати, вони визначають найважливіші напрями її діяльності. Саме основні функції становлять соціальну сутність держави. Так, якщо основною функцією феодальної держави було утримання в покорі залежних селян, підтримка влади феодалів, то основною функцією сучасної держави є забезпечення прав і свобод усіх громадян. Основні функції держави мають, як правило, комплексний характер, уключаючи цілий ряд напрямів діяльності. Реалізація основних функцій забезпечується всією державою, комплексом державних органів, а не окремим органом державної влади.

Неосновні функції багато науковців вважають складовими елементами основних функцій. Тобто неосновні функції є більш вузькими, конкретними елементами основних функцій. Відповідно здійснення цих функцій забезпечується окремими державними органами, а не державою в цілому.

Іноді **функції** поділяють **за часом** їхнього виконання. Частину функцій держава виконує протягом майже всього часу її існування. Саме такими є функція підтримання правопорядку, захисту незалежності держави тощо. Такі функції мають назву **постійні функції** держави. Інші ж функції держава виконує лише на окремих етапах свого розвитку. Так, функція ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, яку вже протягом багатьох років вимушена виконувати наша держава, існувала не завжди, і, будемо сподіватися, прийде час, коли ця функція відійде в минуле. Так само тимчасовими є функції, які держава виконує під час війни (наприклад, мобілізація економіки, усього господарства для відсічі ворогу). Такі функції мають назву **тимчасові**.

Зазначені функції держави виявляються в різних формах.

Правовими формами здійснення функцій держави є ті, що мають правові наслідки. Правотворча (або законодавча) форма полягає в створенні та прийнятті різноманітних нормативно-правових актів. Крім них, держава створює й інші джерела права. Це можуть бути релігійно-правові акти, правові прецеденти.

Надзвичайно широкою є **управлінська форма** реалізації функцій держави. Здійснюючи цю форму діяльності, держава застосовує та виконує прийняті правові норми, забезпечує управління процесами розвитку суспільства. Ця форма реалізується через численні органи держави, державний апарат і механізм держави.

На жаль, у діяльності кожної держави трапляються випадки, коли певні особи порушують установлені правові норми. Держава повинна реагувати на ці порушення, попереджати та припиняти їх. Саме ця діяльність виявляється в **правоохоронній формі** здійснення функцій держави. Для цього держава створює спеціальні правоохоронні органи.

Правові норми й правила, створені державою, залишаються «мертвими», поки їх не починають застосовувати в практичній діяльності державних органів. Саме тому важливою формою здійснення функцій держави є **правозастосовна форма** діяльності держави. Вона полягає у виданні індивідуальних правових актів на основі чинних нормативно-правових актів. Саме це відбувається, коли суд на основі одного з кодексів приймає рішення в конкретній справі, коли поліцейський виносить постанову про накладення штрафу на правопорушника, коли сільська рада приймає рішення про виділення земельної ділянки тощо. При цьому важливо зазначити, що ці рішення, хоча й мають суто індивідуальний характер, є обов'язковими для виконання.

Організаційна форма здійснення функцій держави виявляється в діяльності, яка безпосередньо не тягне за собою правових наслідків. Так, організаційно-регламентуюча форма здійснення функцій держави полягає в підборі, розподілі, подальшому аналізі ефективності діяльності посадових і службових осіб держави, кадрів, які виконують певні державні функції в численних державних органах, установах та організаціях. Для здійснення державних функцій необхідні певні матеріальні умови: кожен державний орган повинен мати приміщення для своєї роботи, певне обладнання (відповідно до своїх функцій) — комп'ютери, копіювальні апарати, меблі тощо. Забезпечення цих умов — прояв організаційно-економічної форми здійснення функцій держави. Організаційно-контрольна форма здійснення функцій забезпечує (як зрозуміло з назви) контроль за виконанням функцій держави всіма державними органами й установами.

Виконуючи свої функції, **держава** використовує різноманітні **методи**, основними з яких є **переконання, примус і заохочення**. Найпоширенішим методом є метод переконання. Він

забезпечується шляхом правового виховання та освіти (вивчення шкільного курсу правознавства також є одним із засобів цього методу). Державні органи теж здійснюють профілактичну діяльність з метою недопущення правопорушень різними особами. Держава може заохочувати осіб за ретельне виконання своїх обов'язків, суворе дотримання правових норм. Це може проявлятися в наданні особі певних пільг і нагород, передбачених законодавством. Однак якщо засобів переконання та заохочення не вистачає, держава має право застосувати примус для забезпечення виконання своїх настанов і вимог. У цьому випадку держава застосовує встановлені окремими нормативними актами стягнення та покарання. Важливо зазначити, що застосування будь-якого стягнення й покарання можливе лише в суворій відповідності до закону, з дотриманням установленої процедури.

ВИСНОВКИ

На початку існування людства виникають людські спільноти — стадо, рід, плем'я, родова община. Влада в них належала колективу в цілому, вищим органом влади були загальні збори всіх дорослих членів колективу. Старійшина, якого обирали на зборах, керував повсякденною діяльністю членів колективу, використовуючи свій авторитет і досвід.

Регулювання відносин здійснювалося за допомогою мононом, які існували у формі звичаїв, табу, первинних норм моралі та міфів.

З розвитком суспільства ця система вже не задовольняла потреб, що стало причиною виникнення держави та права.

Отже, донині існують різні погляди на причини, які сприяли виникненню держави. Серед теорій походження держави є ті, які нині вже залишилися здебільшого в минулому, — патримоніальна, органічна, є й порівняно нові — космічна. Досить широкого поширення набули теорія насильства, патріархальна, соціально-економічна теорії. Кожна з теорій походження держави має своїх прихильників і противників.

З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися. З плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Одним з основних понять сучасного правознавства є держава. Головними ознаками держави є наявність територіального принципу поділу населення, суверенітет, наявність апарату публічної влади, апарату примусу, податкової системи, системи права. Чимало держав мають й інші, факультативні, ознаки — збройні сили, державні символи, державну мову тощо.

Сучасне правознавство розрізняє державний, народний та національний суверенітет. Повага до державного суверенітету та забезпечення народного суверенітету є основними принципами сучасного міжнародного права.

Основні напрями діяльності держави називають її функціями. Існує чимало підходів до класифікації функцій держави. Перелік і співвідношення між різними функціями держави суттєво залежать від історичного типу держави, особливостей її розвитку та природних умов існування.

Функції держави реалізуються в різних формах за допомогою різних методів.

Щодо сутності держави донині тривають суперечки, з'являються нові теорії держави, інші стають історією.

Більшість сучасних держав намагаються стати правовими. У них формується розвинуте громадянське суспільство, яке відіграє важливу роль.

Питання та завдання до контролю знань

1.Вступного:

- З курсу історії пригадайте, що відрізняло первісну людину від мавпи. Якими були перші знаряддя праці первісної людини?
- Пригадайте, чи всі формації у своєму розвитку пройшла наша держава.
- Пригадайте з курсу історії, які класи існували в різні періоди розвитку людства. Як склалися відносини між класами, які конфлікти між ними виникали?

2.Узагальнення:

1. Наведіть приклади застосування влади різних видів.
2. Назвіть форми організації суспільства в первісний період існування людства.
3. Назвіть характерні ознаки влади в додержавний період.
4. Які соціальні регулятори були за часів первісного суспільства?
- 5*. Порівняйте різні види мононорм, які існували в первісному суспільстві.
6. Висловіть свою думку щодо причин появи держави та права.
- 7*. Порівняйте статус, порядок обрання та функції старійшини первісного племені та сучасного глави держави.
8. Порівняйте цивілізаційний та формаційний підходи щодо класифікації держав.
9. Назвіть відомі вам функції держави.
10. Наведіть приклади виконання державою її різних функцій, використовуючи власний життєвий досвід, повідомлення засобів масової інформації.

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 4 - 23 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: Суспільство, мононорма, табу, міфологія, звичай.

Підготувати повідомлення «Правова держава» та «Громадянське суспільство».

Лекція № 2

з навчальної дисципліни

Основи правознавства (Правознавство)

Тема: Державний лад.

Мета заняття: студент/студентка досліджує держаний лад за трьома складовими – форма правління, територіальний устрій, політичний режим; студент/студентка розуміє різницю між монархією та її видами та республікою, основні відмінності простої та складеної держави, характерні риси демократичного політичного режиму; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновок про організацію життя в тоталітарній, деспотичній державі.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 1. Державний лад. Форма правління. 2. Форма державного (територіального) устрою. 3. Форма державно-політичного режиму
4 Заключна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутковий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

Нині у світі існує понад 200 держав. Науковці протягом багатьох століть намагаються визначити їхню класифікацію. Для цього використовують поняття «державний лад», або «форма держави», яке відображає особливості організації механізму здійснення державної влади та взаємодії держави із суспільством. Деякі правознавці вважають більш коректним і правильним застосовувати для класифікації держави поняття «державний лад», інші використовують традиційне поняття «форма держави».

1. Державний лад. Форма правління.

Державний лад (форма держави) — це організація та здійснення державної влади, що виражають її сутність.

Спроби дати характеристику держави робили ще філософи давніх часів Арістотель і Платон. Арістотель пропонував розрізняти держави за кількістю тих, хто править, і тих, у чиїх інтересах здійснюється правління. Саме поняття «форма держави» з'явилося у XVIII ст. Одним із перших став застосовувати це поняття Ш. Монтеск'є, який поділив усі держави на республіки (в основі держави — добродетель і рівність), монархії (основа влади — честь) і деспотії (основа влади — страх). Іншу точку зору мав Ж. Ж. Руссо, який визначав монархію (владу здійснює одна людина), аристократію (влада належить невеликій кількості людей) і демократію (владу здійснюють усі члени суспільства).

Сучасні правознавці вважають, що поняття «державний лад» має три складові:

- ✓ форму правління,
- ✓ формдержавногоустроюта
- ✓ формдержавно-політичногорежиму.

Форма правління визначає спосіб організації державної влади, порядок створення (формування) вищих органів державної влади, порядок взаємодії між цими органами та розподіл повноважень між ними.

Поняття «форма правління» уперше в нормативних актах було застосовано у Швеції в 1634 р., де було прийнято акт «Форма правління». У XIX ст. форма правління була закріплена в конституціях Норвегії (1814), Португалії (1826), Франції (1848) тощо. У деяких конституціях сучасних країн також уживають це поняття. Але навіть якщо поняття «форма правління» не вживається в основному законі держави, воно, як правило, закріплено нормами конституції.

Сучасна правова наука визначає дві основні форми правління — монархію та республіку.

Монархія (від грецьк. єдиновладдя) — форма правління, за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) у руках одноособового глави держави та, як правило, передається в спадок.

Монархія є найдавнішою формою правління, була характерна для рабовласницької та феодальної держав. На етапі буржуазних революцій у багатьох країнах світу відбулася еволюція абсолютних монархій на конституційні, інші ж стали республіками.

Для монархії характерні такі ознаки:

- главою держави є монарх;
- монарх здійснює владу одноособово;
- влада монарха в багатьох випадках проголошується священною, вважається отриманою від Бога;
- влада монарха поширюється на всі сфери суспільного життя;
- монарх здебільшого не несе юридичної відповідальності за свої дії.

При цьому треба зазначити, що посада монарха може мати різну назву — король, цар, емір, шах, це залежить від історичної традиції, притаманної для певної держави.

Відомі два основні види монархій — абсолютна й обмежена.

Абсолютна монархія — це форма державного правління, за якої влада монарха є необмеженою. Монарх очолює всі гілки державної влади, має виняткові повноваження щодо здійснення державної влади. Для деспотичної монархії характерним є нічим і ніким не обмежена влада. Як правило, опорою монарха в деспотичній монархії є верхівка війська. Сутність теократичної монархії можна зрозуміти з назви: у ній монарх є поєднанням як світської, так і духовної влади, джерелом влади монарха проголошується вища сила — Бог. Основним джерелом права в теократичній монархії є релігійні норми. Абсолютними монархіями на сучасному етапі є Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія та Ватикан (дві останні — теократичні монархії).

Обмежена монархія — це монархія, у якій влада монарха обмежена законами або певними державними органами. Межі влади монарха, механізми обмеження його влади визначаються законодавством конкретної держави. Частина органів влади держави в обмеженій монархії, як правило, формується шляхом проведення виборів.

Дуалістична монархія характерна для країн, у яких більшою чи меншою мірою зберігаються залишки феодалізму. У цих державах здебільшого здійснено поділ влади: законодавча влада належить парламенту, а виконавчу зосереджує монарх, який формує уряд, іноді його очолює. Уряд у дуалістичній монархії відповідальний перед монархом (а не парламентом). У деяких дуалістичних монархіях частину депутатів парламенту призначає монарх. Він здебільшого має право вето на рішення парламенту, може достроково припинити його повноваження. Саме такими монархіями були на межі XIX–XX ст. Австро-Угорщина, Італія, Румунія, нині такими є Йорданія та Марокко.

Парламентарна (парламентська) монархія характеризується значно більшим обмеженням влади монарха. У парламентській монархії компетенція монарха чітко визначена законом, виконавча влада в такій державі належить уряду, який формується парламентом (іноді за формальної участі монарха) і несе відповідальність саме перед законодавчим органом. Як правило, уряд очолює представник партії, яка перемогла на парламентських виборах. Акти монарха набувають чинності лише за умови їх підписання (контрасигнації) прем'єр-міністром або членами уряду. Більшість сучасних монархій є саме парламентарними. Це Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Японія та ін. Збереження цих монархій пояснюється нині здебільшого повагою до історичних традицій, історичного досвіду держави.

Республіка (від латин. *res i publicus* — суспільний, всенародний) — форма державного правління, за якої вищі державні органи обирає населення на певний строк.

Перші республіки виникли ще в стародавньому світі. Саме така форма правління існувала в стародавніх Афінах і Спарті, на перших етапах історії Стародавнього Риму. Республіканська форма правління була притаманна Великому Новгороду, своєрідною козацькою республікою була Запорозька Січ.

Основними ознаками республіки є:

- органи державної влади формуються шляхом виборів;
- органи державної влади мають обмежений строк повноважень;
- державна влада здійснюється від імені народу;
- реалізація принципів народного суверенітету.

У сучасній юридичній науці прийнято поділяти республіки на **президентські, парламентські та змішані**.

Уважається, що перша **президентська республіка** у світовій історії виникла в Сполучених Штатах Америки, згідно з конституцією США 1787 р. Для президентської республіки характерне надання президентові повноважень глави держави, а іноді й голови уряду. При цьому президента в такій республіці обирають загальнонародним голосуванням. Саме він формує уряд, який надалі несе відповідальність перед ним. У президентській (як і в будь-якій іншій) республіці обов'язково наявний парламент, повноваження якого закріплено в законодавстві. У цілому в президентській республіці президент має досить широкі повноваження, здатний здійснювати вирішальний вплив на політику держави. Як свідчить досвід, в окремих випадках у президентській республіці виявляється тенденція до авторитаризму глави держави. Нині президентськими республіками, згідно із законодавством, є Аргентина, Бразилія, Мексика, США тощо.

У 1875 р. у Франції вперше була закріплена в законодавстві **парламентська форма республіки**. У парламентській республіці забезпечується верховенство парламенту. Парламент,

який обирає населення держави, самостійно формує уряд. Для парламентської республіки характерне закріплення відповідальності уряду й інших органів державної влади перед парламентом. У парламентській республіці може існувати посада президента. Однак у цьому випадку його, як правило, обирає парламент. У цьому випадку президент відповідає перед вищим представницьким органом і має здебільшого представницькі функції. В інших державах посада президента може бути взагалі відсутня. Залежність уряду від парламенту, парламентської більшості призводить до того, що парламентській республіці притаманні нестабільність уряду, його часті зміни, які іноді суттєво впливають на розвиток економіки. На сучасному етапі парламентськими республіками є Греція, Італія, Індія, Ізраїль, ФРН.

Наймолодшою є **змішана республіка**, яка вперше була закріплена в конституції Франції 1958 р. Як зрозуміло із самої назви, ця форма поєднує ознаки президентської та парламентської форм республіки. У змішаній республіці президента, як правило, обирають загальнонародним голосуванням, однак парламент має можливість деякою мірою контролювати його діяльність і в окремих випадках може достроково припинити його повноваження. Формування уряду є спільною компетенцією парламенту та президента, при цьому співвідношення їхніх повноважень може суттєво відрізнятись в різних державах. Президент також має право в певних, визначених законом, випадках достроково припинити повноваження парламенту. На відміну від президентської республіки, президент у змішаній республіці не очолює уряд і формально не несе відповідальності за його діяльність. Змішану форму правління мають Монголія, Польща, Росія, Фінляндія, Франція тощо.

Змішана форма республіки нині закріплена законодавством України. Іноді, залежно від співвідношення повноважень парламенту та президента, серед змішаних республік виокремлюють президентсько-парламентські та парламентсько-президентські республіки.

2. Форма державного (територіального) устрою

Форма державного устрою характеризує територіальну організацію влади, спосіб поділу території держави на складові, відносини між центральними органами держави й адміністративно-територіальними одиницями.

За формою державного устрою держави поділяють на прості (унітарні) і складні.

Унітарна (проста) держава — форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці держави не мають ознак державного суверенітету.

Основними ознаками унітарної держави є:

- жодна складова унітарної держави не має ознак суверенітету;
- у державі існує єдина система державних, зокрема судових і правоохоронних, органів;
- єдина конституція та система законодавства, які діють на всій території держави;
- єдине громадянство, окремі територіальні одиниці не мають громадянства;
- суб'єктом міжнародного права є лише держава в цілому, тобто в міжнародних відносинах може брати участь лише держава в цілому.

Унітарний характер держави не виключає існування в її складі певних територіальних одиниць — областей, земель, департаментів, провінцій тощо, однак ці утворення не мають ознак суверенітету, створюються тільки для організації управління державою.

Іноді унітарні держави поділяють на централізовані та децентралізовані. У централізованих державах керівників місцевих органів влади призначають з центру, усі територіальні одиниці мають рівний правовий статус.

У децентралізованих державах адміністративно-територіальним одиницям надають певний, іноді досить значний обсяг власних повноважень. Органи місцевого самоврядування, як правило, обирає населення.

Нині унітарними є Данія, Пакистан, Польща, Фінляндія, Франція тощо. Відповідно до Конституції України, наша держава також є унітарною.

Складною державою називають таку державу, у складі якої є територіальні одиниці, які мають певні ознаки державного суверенітету. Складні держави здебільшого утворюються шляхом об'єднання самостійних суверенних держав, які передають частину своїх суверенних повноважень об'єднаній державі. Видами складної держави є федерація, конфедерація, імперія

Федерація (від латин. foederatio — союз, об'єднання) — це складна держава, до якої входять державні утворення, що мають певну політичну самостійність.

Ідеї федералізму виникли переважно у XVIII–XIX ст. Центром формування федералістських ідей стали США.

У федеративній державі територія складається з територій окремих адміністративно-територіальних одиниць — суб'єктів федерації. У різних державах ці суб'єкти мають різні назви — штати (США, Австралія, Індія); землі (Австрія, Німеччина); кантони (Швейцарія); республіки, області, краї (Росія) тощо.

Обов'язкова ознака федерації — наявність загальнофедеративних органів державної влади, рішення яких обов'язкові для складових частин федерації (якщо вони прийняті в межах їхніх повноважень).

У суб'єктах федерації існують власні законодавчі, виконавчі, судові, правоохоронні органи, що мають чітко визначені повноваження (які не збігаються з повноваженнями центральних органів, чітко відокремлені від них).

У федерації обов'язково існує **дворівнева система законодавства** — разом із федеративною конституцією та законами існують конституції й закони окремих частин федеративної держави. При цьому більш високу юридичну силу мають, як правило, нормативні акти федерації в цілому.

Основою федерації здебільшого є союзний (федеративний) договір. На міжнародній арені має право виступати лише федерація в цілому, однак в окремих випадках обмежене право брати участь у міжнародних відносинах надається й суб'єктам федерації. Характерною ознакою федеративної держави є наявність двопалатного парламенту, одна з палат якого представляє інтереси окремих суб'єктів федерації.

Теорія права визначає чимало різних видів федерацій.

За **способом утворення федерації** поділяють на конституційні та договірні. **Конституційні** федерації утворилися внаслідок поділу єдиної держави на окремі суб'єкти, наділення їх певною компетенцією (з ознаками державного суверенітету) і закріплення цих повноважень у нормативних актах. Протилежним є шлях утворення **договірних федерацій**. У цьому випадку самостійні суверенні держави добровільно об'єднуються у федеративну державу, передаючи їй частину своїх повноважень, свого суверенітету.

Федерації розрізняють також за **принципами утворення**. Є федерації, у яких об'єднувалися суб'єкти, у кожному з яких мешкали переважно громадяни **певної національності**, тобто суб'єкти створюються відповідно до національного складу населення. Саме такими були союзні республіки колишньої Югославії (нинішні незалежні Хорватія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Словенія тощо), так утворилася Чехословаччина, нині такою є Бельгія тощо. Такий принцип побудови зумовлює формування **національної федерації**. Існують також федеративні держави, що мають однонаціональне населення або ж різні національності, рівномірно поширені на її території. У випадку, коли поділ на суб'єкти федерації не пов'язаний із національним складом населення, ідеться про **територіальну федерацію**. Такими є ФРН, США, Індія. І нарешті, бувають випадки, коли в побудові федерації поєднуються обидва зазначені принципи: частина суб'єктів є національними, інші — суто територіальними. Саме так

побудована Російська Федерація, у складі якої є як національні автономні республіки (Татарстан, Башкортостан, Комі, Саха-Якутія тощо), так і області та краї (Московська, Брянська області, Приморський, Хабаровський краї тощо), населення яких — переважно росіяни. У цьому випадку йдеться про національно-територіальну федерацію.

Федерації поділяють також за **повноваженнями, компетенціями суб'єктів федерації**. Так, у США й Росії всі суб'єкти федеративної держави мають однакові права — така федерація має назву «**симетрична**». У той же час в Індії в складі держави є території з різним статусом — штати та союзні території. У такому випадку йдеться про **асиметричну** федерацію.

Конфедерація — різновид складної держави, тимчасовий союз суверенних держав, що об'єдналися для досягнення спільної мети в певній сфері.

Конфедерація є об'єднанням суверенних держав за договором, який здебільшого передбачає збереження суверенітету суб'єктів конфедерації та їхнє право вільного виходу з конфедерації. Для конфедерації характерними є відсутність спільного державного кордону, єдиної території, спільної конституції, законодавства, громадянства, фінансової системи, армії. У разі створення певних загальнодержавних органів законодавчої, виконавчої та судової влади вони формуються за принципом чітко визначеного представництва суб'єктів конфедерації та мають обмежені, чітко визначені повноваження. У багатьох випадках рішення центрального органу не мають обов'язкового характеру для суб'єктів конфедерації.

Конфедерації виникають для об'єднання незалежних держав, з метою розв'язання конкретних завдань — боротьби за незалежність, вирішення певних економічно-господарських проблем, спільної оборони тощо. Відповідно до мети об'єднання створюють певні органи, які мають вирішувати саме ці завдання. Такі органи мають переважно функції координації діяльності в певних, чітко визначених сферах, органи ж законодавчої та виконавчої влади можуть навіть не створюватися.

Імперія (від латин. *imperium* — влада, панування) — це форма складної держави, у якій частина території приєднана та/або утримується в складі держави насильницьким шляхом.

Імперії утворювалися внаслідок територіальної експансії великих держав, які поступово підкорювали сусідні території, включаючи їх до свого складу. При цьому в більшості імперій правовий статус центральної частини держави — метрополії — суттєво відрізнявся від статусу приєднаних — колоній. Для імперії притаманна сувора централізація в системі управління, правова система, що повністю базується на правовій системі метрополії. Влада на місцях представлена, як правило, особами, призначеними з центру — губернатором, намісником тощо, а органи місцевого самоврядування або взагалі відсутні, або ж мають дуже обмежену компетенцію. У багатьох випадках неоднаковим є і статус громадян, які проживають в імперії. Обсяг їхніх прав та обов'язків суттєво залежить від національної належності та місця проживання (метрополія чи колонія). Представники підкорених народів іноді суттєво обмежувалися в правах. Більшість імперій є надбанням історії. Саме такими були Британська, Римська, Османська імперії тощо. При цьому треба зазначити, що більшість імперій розпалася, але Британська імперія нині перетворилася на співдружність, до якої ввійшло чимало держав — колишніх колоній.

У складі федеративних і деяких унітарних держав існують автономні утворення. **Автономія** (від грецьк. незалежність) — це відносно самостійне в здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення в складі певної держави.

Подібні утворення є в складі багатьох держав — Росії, Іспанії, Данії, Фінляндії тощо.

Автономія здебільшого має ширші права, ніж звичайна адміністративна одиниця, у багатьох випадках автономія має власну конституцію, державні символи, столицю.

Іноді статус автономного утворення надається певній адміністративно-територіальній одиниці унітарної держави. У цьому випадку її статус визначається спеціальним законом, розширення прав стосується здебільшого вирішення проблем місцевого характеру. У багатьох випадках передбачено представництво автономного утворення у вищих органах влади держави.

3. Форма державно-політичного режиму.

Державний режим — це система методів, способів і прийомів здійснення державної влади, заснованих на нормах права.

Державно-політичний режим (або «державний режим»), на відміну від форми правління та державного устрою, неможливо визначити за нормами, записаними на папері. Для його визначення необхідно проаналізувати не лише закріплені в законодавстві норми, а і фактичні методи та прийоми, які застосовує держава, її органи й посадові особи для реалізації правових норм.

Державний режим може досить швидко змінюватися. Він значною мірою обумовлюється державним устроєм, формою правління та безпосередніми соціально-економічними й політичними умовами життя суспільства. У той же час державно-політичний режим має певну самостійність відносно державного устрою та форми правління: у державах із різними формами правління можуть існувати однакові державно-політичні режими.

Державно-політичний режим характеризує способи взаємодії органів державної влади з населенням, рівень і засоби впливу держави на суспільство, роль і місце об'єднань громадян у політичній системі держави.

Розрізняють два основні типи державно-політичного режиму — демократичний та недемократичний.

Демократичний режим На сучасному етапі розвитку людства майже всі держави намагаються стати демократичними. У конституціях багатьох держав є твердження про демократичний характер держав, є таке твердження й у Конституції України.

Демократія (від грецьк. влада народу) — це вид державно-політичного режиму, за якого реалізується принцип участі людей в управлінні державою, забезпечуються права та свободи людей, їхня рівність.

Демократичний режим має ряд ознак. У демократичній державі народ є основним джерелом влади, він є носієм суверенітету. При цьому важливою ознакою демократичної держави є регулярне проведення демократичних вільних виборів. Для демократичної держави характерним є поділ влади на три гілки, що унеможливорює узурпацію влади в одних руках. Демократія передбачає забезпечення свободи особи в різних сферах суспільного життя, гарантії прав людини державою. У демократичній державі забезпечуються політичне, ідеологічне й економічне багатоманіття, можливість існування та вільної роботи об'єднань громадян. Важливими ознаками демократичної держави є взаємна відповідальність держави перед особою та особи перед державою, забезпечення верховенства права в усіх сферах суспільного життя.

Недемократичний політичний режим Антиподом демократії є недемократичний режим. За такого режиму права та свободи громадян не забезпечуються, забороняється діяльність об'єднань громадян. У деяких випадках у недемократичних державах здійснюються репресії проти своїх громадян.

Характерними ознаками недемократичної держави є:

- обмеження та утиски прав людини;
- здійснення контролю державою за більшістю або й усіма сферами суспільного життя;
- високий рівень концентрації влади в руках однієї особи або невеликої групи осіб;

- ігнорування інтересів певних груп населення за релігійною, соціальною, національною ознаками;

- одержавлення профспілкових, спортивних, молодіжних, навіть дитячих, та інших громадських організацій.

Авторитарний (від латин. *autoritas* — цілковита влада) режим був характерний для держав, де відбувся державний переворот, влада здійснюється силовими методами, повністю ігноруються демократичні способи та методи управління державою. У державі встановлюється фактично (а іноді й формально) безстрокове правління певної особи. Діяльність опозиції або заборонено взагалі, або суттєво обмежено, перетворюється на формальність, представницькі органи влади також відіграють лише формальну роль. Опорою влади є силові структури. Характерним є суттєве обмеження за допомогою цензури свободи слова, засобів масової інформації. Характерним для авторитарної влади є перебільшення ролі однієї особи — глави держави, її культ.

Деспотія (від грецьк. *despoteia* — необмежена влада) — форма режиму, коли всю владу зосереджено в руках однієї особи та застосовано надзвичайно жорсткі методи управління. За такого політичного режиму права та свободи людини піддаються жорстким утискам, повністю ігноруються. Відкрито проголошується нерівність громадян, відсутні будь-які механізми захисту прав людини. Деспотія є здебільшого історичним поняттям, воно було притаманне періоду рабовласництва.

Тоталітарний (від латин. *totus* — увесь, цілий) режим характеризується встановленням повного контролю держави над усіма сферами суспільного життя, у тому числі над сімейною, релігійною сферою, засобами масової інформації, громадськими організаціями тощо. У тоталітарних державах обмежується діяльність політичних партій, запроваджується однопартійна політична система.

В економіці встановлюється жорсткий контроль держави, їй належать основні засоби виробництва. Панує єдина офіційна ідеологія, обмежуються права місцевого самоврядування. У ряді випадків здійснюються репресії щодо опозиції.

ВИСНОВКИ

Для класифікації існуючих у світі держав використовують поняття «форма держави». Воно включає три елементи — форму правління, форму державного устрою та форму державного режиму. Форма правління характеризує порядок формування та співвідношення повноважень вищих органів державної влади. За формою правління виокремлюють монархію та республіку, кожен з яких поділяють на ряд форм.

Форма державного устрою визначає територіальний устрій держави, відносини між центром та окремими суб'єктами держави. За формою державного устрою розрізняють прості (унітарні) і складні держави. Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії. У складі окремих держав існують автономії, які мають особливий статус.

Державно-політичний режим характеризує реальні методи, способи здійснення державної влади, взаємодії держави та населення.

Розрізняють демократичний та недемократичний політичний режим, які поділяються на декілька різновидів.

Питання та завдання до контролю знань

1. Вступного:

- Наведіть приклади застосування влади різних видів.
- Назвіть форми організації суспільства в первісний період існування людства.
- Назвіть характерні ознаки влади в додержавний період.

2. Узагальнення:

4. Дайте визначення понять «форма держави», «форма правління», «монархія», «республіка».
5. Які елементи має поняття «форма держави»?
6. Поясніть поняття «державний устрій», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація», «імперія», «автономія».
7. Порівняйте А складну й унітарну державу Б федерацію, конфедерацію, імперію
8. Поясніть поняття «державно-політичний режим», «демократія», «тоталітаризм», «авторитаризм», «деспотія».
9. Які ознаки демократичного режиму?

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 23 - 34 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: форма держави, форма правління, республіка, монархія, форма державного устрою, унітарна держава, федерація, конфедерація, імперія, автономія, державно-політичний режим, демократія, тоталітаризм, авторитаризм, деспотія.

Підготувати повідомлення – самостійна робота Державний лад (державу обираєте самостійно).

3 історії української державності

Одним із найдавніших міжнародних договорів, укладених на території нашої держави, є мілето-ольвійський договір, підписаний приблизно в 331 р. до н. е. Документ, вибитий на кам'яній брилі, був знайдений археологами під час розкопок м. Мілета в 1903 р. Це одна з найдавніших пам'яток міжнародного права, пов'язаних з історією права нашої держави. Вона, зокрема, закріплює взаємне визнання рівних прав громадян Ольвії та Мілета на території обох міст-держав.

Лекція № 3

з навчальної дисципліни Основи правознавства (Правознавство)

Тема: Поняття і загальна характеристика права. Структура правової системи

Мета заняття: студент/студентка досліджує право як особливий вид соціальних норм, як формується система права, форми та джерела права, законодавство в різних його проявах; студент/студентка розуміє різницю між різними правовими сім'ями, різні рівні нормативно-правових актів, та систем систематизації законодавства; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновок ступінь розвитку правових відносин в сучасній Україні, аналізує зміни що відбулися.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 1. Право як особливий вид соціальних норм. 2. Система права. 3. Форми права. Джерела права. 4. Законодавство. Система правотворення.
4 Заключна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутвовий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

З перших днів існування людей виникла потреба в регулюванні відносин між ними. Поступово склалися певні правила, які регулювали відносини між людьми.

1. Право як особливий вид соціальних норм.

Соціальними нормами називають правила поведінки загального характеру, які регулюють різні сфери суспільних відносин, визначають поведінку, дії людей у суспільстві й забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні норми мають певні ознаки. Незважаючи на відмінності різних видів соціальних норм, у них є багато спільного.

Будь-яка **соціальна норма** є **правилом поведінки людей**. Про це свідчить назва поняття, яке походить від слова соціум — «суспільство». Звичайно, навіть серед тварин є певні правила існування, однак їх не можна назвати соціальними.

Усі **соціальні норми** мають **загальний характер**. Це означає, що їхня дія поширюється на невизначене коло осіб, вони застосовуються багато разів.

Кожна соціальна норма стосується певної сфери суспільних відносин. Залежно від виду, соціальні норми по-різному встановлюються та закріплюються, однак у будь-якому випадку вони встановлюються певними суб'єктами. Соціальні норми недостатньо встановити, вони мають бути гарантовані та забезпечені. Для цього визначаються заходи, які можуть бути вжиті в разі порушення тих чи тих соціальних норм.

Соціальні норми розрізняють за різними критеріями, найчастіше за сферами, у яких вони регулюють людські відносини.

Естетичні норми відтворюють уявлення людей про красиве та потворне. Вони допомагають нам оцінити твір живопису, архітектурну пам'ятку, вірш чи роман. Хоча, звичайно, уявлення про красу в кожного може суттєво відрізнятися, однак загальні естетичні норми в певному суспільстві все ж існують. Подібні до естетичних норм культурні норми. Вони формулюють правила поведінки людей, які значною мірою визначаються історією, традиціями певного суспільства.

Організаційні норми визначають порядок створення та діяльності різноманітних органів, як державних, так і недержавних. Соціальні норми також поділяють за способом виникнення.

Стихійні норми виникають у процесі діяльності людського суспільства не внаслідок свідомої діяльності людей, а самотійно. Саме так виникли та закріпилися в людській свідомості традиції, звичаї та норми моралі. Значною мірою стихійно з'явилися релігійні норми.

У той же час значна кількість соціальних норм виникла внаслідок свідомої діяльності людей. Компетентні державні органи створюють правові норми, певні організації можуть створити свої власні норми — статут партії, громадської організації тощо. Частина релігійних норм також створена релігійними організаціями. Такі норми, які створюються внаслідок свідомої діяльності певних уповноважених осіб, органів, організацій, називають **свідомими нормами**.

Ще один поділ соціальних норм пов'язаний із способом їхнього закріплення. Ті ж самі традиції, звичаї, більшість моральних норм існують в усній формі. Вони закріплюються у свідомості людей, передаються з покоління в покоління. Інші ж норми відразу після прийняття набувають письмової форми. Саме так закріплюють закони, інші нормативно-правові норми.

Однією з найважливіших є класифікація соціальних норм за суб'єктами прийняття (створення) та охорони (забезпечення).

Найдавнішими соціальними нормами є традиції та звичаї. Вони виникли ще в додержавний період, коли людське суспільство лише починало формуватися. Звичаї утворюються внаслідок багаторазового застосування, формуються у свідомості людей поступово. Саме звичаєвою нормою визначено потискання руки при зустрічі, вітання з днем народження.

За історією виникнення подібними до звичаїв є традиції. Вони сформувалися протягом багатьох десятиліть або й сторіч, передаються з покоління в покоління. Так, ми іноді чуємо про традиційні одяг, їжу, обряди. Значною мірою традиціями визначається порядок дій під час одруження (засилання сватів, рушники для молодих тощо), відзначення ювілею, поховання тощо.

У суспільстві створюються й діють **норми моралі**. Прикладом цих норм можуть бути вимоги поступатися місцем у транспорті літнім людям, поважати старших, дотримуватися слова,

не порушувати обіцянку. Порушення моральних норм може призвести до громадського осуду суспільством. Норми моралі не пов'язані з державними кордонами — чимало моральних норм є універсальними, поширеними в різних державах. Їхнє порушення спричиняє як моральний осуд, так, часом, і конкретну, досить жорстку юридичну відповідальність.

Правові норми багато в чому визначаються вимогами моралі. Право повинне бути моральним. Норми моралі, засуджуючи правопорушення, сприяють зміцненню правопорядку й законності, запобіганню правопорушенням. Норми моралі, визнані більшістю членів суспільства, закріплюються в нормах права.

Право також впливає на норми моралі. Воно захищає чимало моральних норм, сприяє викоріненню з життя аморальної поведінки, яка в багатьох випадках одночасно є й протиправною. Право в демократичних державах є виявом соціальної справедливості, відображає волю народу.

Релігійні норми з'явилися пізніше за традиції та звичаї, однак також у додержавний період існування людства. У своїй основі вони мають віру в Бога. Частина цих норм міститься у священних книгах різних релігій, інші — у рішеннях і документах органів церковного управління. При цьому релігійні норми поширюються лише на прибічників відповідної релігії, а в разі порушення до винного можуть бути застосовані відповідні заходи покарання церквою — відлучення від церкви, анафема тощо.

Досить широкого поширення нині набули так звані **корпоративні норми**. Вони створюються окремими організаціями, установами для регулювання свого внутрішнього життя, наприклад партіями, громадськими організаціями, установами. Так, партія визначає порядок обрання своїх керівних органів, права й обов'язки своїх членів, розмір і порядок сплати членських внесків тощо. Зрозуміло, що ці норми поширюються лише на членів тієї організації, яка прийняла їх, а в разі порушення винний може бути виключений з організації, підданий іншим стягненням, але при цьому не допускається примус.

Норми права приймаються державними органами. Вони є обов'язковими для всіх, хто перебуває на території певної держави.

Право (об'єктивне) — система загальнообов'язкових формально визначених правил (норм) поведінки, що встановлюються й охороняються державою та за порушення яких настає юридична відповідальність.

Наявність права є однією з ознак держави, поява права також пов'язана з виникненням держави.

На першому етапі свого існування держава здебільшого обмежується тим, що вона дає свою згоду (санкціонує) існуючі звичаї, надає їм державного захисту та підтримки. Так само держава визнає певні релігійні норми, традиції тощо, надаючи їм свою підтримку та захист.

Однак поступово держава все більше бере на себе відповідальність за прийняття норм життя суспільства, у подальшому тільки вона залишає за собою право визначати норми, що регулюють життя суспільства. Ці норми й отримали назву права.

Право має ряд важливих ознак. Насамперед правові норми — єдині серед соціальних норм, які є **загальнообов'язковими**. Їх повинні дотримуватися всі, хто знаходиться на території відповідної держави. Це стосується громадян держави, іноземців, юридичних осіб.

Правові норми закріплюють у певній спеціально визначеній формі — джерелі права. Цей документ має бути прийнятий у порядку, який визначений законодавством, — відповідно до встановленої процедури. Це означає обов'язкову **формальну визначеність** правових норм.

Правові норми мають **загальний характер**, тобто поширюються на невизначену кількість осіб, на невизначену кількість подібних ситуацій.

Важливою ознакою права є його **системний характер**. Це означає, що норми права мають бути пов'язані між собою, створювати систему. Вони не можуть суперечити одна одній.

Правові норми можуть **прийматися тільки уповноваженими державними органами**. Закони й інші акти, у яких містяться норми права, виражають волю держави, приймаються від її імені.

На жаль, не існує держави, у якій немає порушень правових норм. Саме тому ознакою правової норми є те, що за її порушення передбачено притягнення винного до **юридичної відповідальності**.

Право, що існує об'єктивно, незалежно від того, чи знаємо ми про нього, називають об'єктивним.

Однак існує інше розуміння права. Мабуть, кожен із вас чув фразу: «Ви маєте право». Це розуміння права тісно пов'язане з особою людини. Адже йдеться про конкретні можливості певної особи. Так, кожна людина має право на ім'я, життя, на свободу та недоторканність, чимало інших прав. Однак ці права особи існують доти, доки живе саме ця людина. Неможливо передати іншій особі право на життя чи на ім'я — вони суто особисті, те ж саме стосується й багатьох інших прав. Отже, у цьому розумінні право стосується конкретної особи — суб'єкта, не може існувати окремо. Саме тому в цьому розумінні право називають суб'єктивним.

Суб'єктивне право — це можливість певної особи задовольняти свої потреби законним шляхом.

Напрями (види) впливу права на суспільні відносини називають функціями права.

Функції права значною мірою залежать від особливостей держави, її історичного досвіду та типу. У будь-якому випадку функції права визначаються тим призначенням, яке має право в конкретному суспільстві. Вони показують, як здійснюється вплив права на відносини в суспільстві, на людей та суспільства.

Саме загальносоціальні функції права першими стали об'єктом дослідження юристів ще на початку ХХ ст. Дослідники, які вивчали це питання, наводять різні переліки загальносоціальних функцій, однак усі вони вважають, що основним завданням права є врегулювання соціальних відносин, їхнє закріплення та охорона. У той же час сучасна правова наука визнає, що загальносоціальні функції об'єднують регулятивну й охоронну функцію права в певній сфері соціальних відносин. Іншими словами, загальносоціальні функції права визначають відповідно до тих сфер, у яких вони діють, при цьому в кожній сфері право виконує обидві спеціальні юридичні функції.

Економічна функція права передбачає регулювання ним насамперед відносин власності, які є основою будь-якої економіки. Право забезпечує регулювання економічних правовідносин, а також захист установлених правомірних економічних правовідносин. У разі порушення установлених вимог право забезпечує вжиття до правопорушників відповідних заходів впливу.

Політична функція регулює відносини між соціальними групами, між владою та суспільством, міжнаціональні відносини. Ця функція права полягає в забезпеченні прав і свобод людини. У сучасних умовах саме функція забезпечення прав і свобод людини набуває великого значення.

Виконуючи **виховну функцію**, право сприяє формуванню високої правосвідомості людей. Право відображає певні погляди, впливає на думки та почуття людей. Правові норми повинні відповідати вимогам гуманізму, справедливості. У цьому випадку вони отримують підтримку більшості населення, а з іншого боку — такі норми сприяють формуванню поваги до права людей.

Ідеологічна функція права реалізується значною мірою завдяки тому, що право сприяє формуванню поглядів суспільства на навколишній світ. Наприклад, уключення до конституції норми про рівність усіх форм власності та повагу й захист приватної власності значною мірою визначає ідейні основи економічного життя України в сучасних умовах.

У різних дослідженнях нині є й інші загальносоціальні функції. Так, чимало авторів на сучасному етапі виокремлюють **екологічну функцію** права. Вона полягає в забезпеченні за допомогою права охорони навколишнього середовища, установленні норм, що регулюють процес використання природних ресурсів.

Іноді загальносоціальними називають також компенсаційну, обмежувальну, інформаційну функції. При цьому компенсаційна функція забезпечує як покарання правопорушника шляхом покладення на нього обов'язку компенсувати потерпілому втрати, так і поновлення матеріального стану потерпілого. Право регулює суспільні відносини різними способами. Один із них — установлення певних обмежень на дії осіб, учасників правовідносин. Саме це стало підставою для деяких науковців визначити окрему обмежувальну функцію права.

Головні ідеї, керівні засади, які виражають основні вимоги до системи права тієї чи іншої держави, називають принципами права.

Загальнолюдські принципи сформувалися протягом розвитку людства й визначають загальні базові принципи, на яких засновано сучасне право. До них належать пріоритет прав і свобод людини, юридична рівність усіх перед законом, взаємозв'язок і взаємозалежність юридичних прав та обов'язків, здійснення правосуддя незалежними судами. Ці принципи мають бути взяті за основу нормативних актів, які приймає держава, що намагається відповідати визначенню демократичної правової.

У сучасних демократичних державах визначають основні гуманістичні принципи права, які беруть за основу правової системи держави.

Принцип справедливості полягає в тому, що при виробленні норм права має дотримуватися неупередженість, послідовність. При виробленні та застосуванні норм права має бути дотримано відповідність між правами й обов'язками особи, діями та відповідальністю тощо. Також принцип справедливості виявляється в суворому дотриманні процесуальних норм, установлених правом, незалежно від будь-яких інших обставин.

Принцип рівності означає, що всі мають рівні права, свободи й обов'язки, є рівними перед судом і законом. Водночас цей принцип не заперечує можливості того, що різні особи матимуть різні права й обов'язки, ураховуючи об'єктивні відмінності.

Принцип свободи передбачає панування в праві принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Також цей принцип гарантує повагу й непорушність прав людини, свобода визнається однією з основних соціальних цінностей. Крім того, відповідно до цього принципу, свобода підлягає захисту існуючими юридичними засобами.

Принцип гуманізму передбачає, що саме людина, її права й інтереси є основною метою права, визначає зміст правових норм. Право має забезпечувати сприятливі умови для розвитку людини.

Принципи права, які характерні для права в цілому та діють у всіх галузях права, називають **загальними принципами права**.

Керуючись принципом **правової визначеності**, усі суб'єкти права повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їхні правові наслідки, тобто застосування правових актів має бути передбачуваним для індивідів.

Принцип пропорційності означає, що будь-які правові обмеження мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими, співвідносними з причинами застосування, переслідуючи істотну й легітимну мету.

Принцип добросовісності передбачає, що всі суб'єкти повинні дотримуватися сумлінної та чесної поведінки при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав.

Принцип субсидіарності передбачає, що рішення має прийматися й реалізовуватися там, де існують найкращі можливості для вирішення проблеми, що виникла. Принцип субсидіарності передбачає, що всі питання, які можуть бути вирішені на місцях, повинні перебувати у віданні місцевих органів, а на більш високі (регіональний, загальнодержавний) щаблі передається вирішення лише тих питань, які не можуть бути ефективно вирішені на нижчих рівнях публічної влади.

Принцип розумності передбачає, що регулювання правових відносин має здійснюватися з урахуванням інтересів усіх учасників, з урахуванням забезпечення справедливості, балансу інтересів у суспільстві. Дії учасників відносин мають бути при цьому правомірними та керуватися певними підставами, не порушувати прав та інтересів інших осіб.

Реалізацією (від фр. *realization* — здійснення) норм права називають процес утілення правових норм у поведінці суб'єктів права та їхній практичній діяльності щодо здійснення прав і виконання обов'язків.

Отже, реалізацією норм права є і ваше навчання в школі, і придбання квитка на проїзд у транспорті, й укладання трудового договору, і дотримання встановлених правил тощо.

Реалізація норм права ґрунтується на дотриманні ряду принципів, зокрема законності, обґрунтованості, доцільності. Це передбачає прийняття всіх рішень і здійснення будь-яких дій відповідно до правових норм, прийняття рішень на основі вивчення всіх обставин, які мають юридичне значення. Доцільність передбачає, що, обираючи варіант дій або приймаючи певне рішення, необхідно намагатися обрати найбільш ефективний, оптимальний за певних обставин варіант.

При цьому реалізація права може здійснюватися в різних формах.

Реалізація права у формі **використання** передбачає, що особа виявляє певну активну поведінку, у якій вона використовує надані їй юридичні права та свободи. Ця поведінка здійснюється за бажанням, власним вибором особи. Саме так людина використовує своє право на освіту, на користування досягненнями культури, право залишити заповіт тощо.

Виконання права передбачає також активну поведінку особи, однак при цьому особа виконує передбачені правовими нормами обов'язки. Саме ця форма реалізації права має місце, коли особа сплачує податки, повертає позичені гроші, батьки виховують і забезпечують своїх неповнолітніх дітей тощо.

Існує також така форма реалізації права, як **дотримання**. У цій формі забезпечується реалізація заборонних норм. Сутність цієї форми полягає в тому, що особи — суб'єкти права — повинні утримуватися від дій, які заборонені правовими нормами. Реалізація права у формі дотримання має місце, коли особа утримується від порушення Правил пожежної безпеки або Правил дорожнього руху, правил для учнів або правил користування громадським транспортом.

Застосування права — це владна діяльність компетентних державних органів або їхніх посадових осіб з підготовки та прийняття індивідуальних рішень в юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Результатом діяльності із застосування права здебільшого є **правозастосовний акт (інакше його називають акт застосування норм права)** — офіційний документ компетентного державного органу, який приймається за результатами розгляду юридичної справи.

Приймаючи акт застосування права, державний орган, з одного боку, констатує та визнає певні факти, які взято за основу рішення (акта), визначає їхню правомірність або

неправомірність, визнає за суб'єктом певне право чи обов'язок. Також державний орган своїм рішенням визначає факт правопорушення. Водночас акт застосування права в разі визнання діяння неправомірним визначає вид юридичної відповідальності та призначає покарання.

Серед індивідуальних актів застосування права можна назвати передусім вироки судів у кримінальних або рішення судів у цивільних справах, рішення місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування (про надання в оренду, користування, власність землі, об'єктів нерухомості тощо), рішення контролюючих або правоохоронних органів тощо.

Кожен державний орган приймає індивідуальні акти відповідно до своїх повноважень, які визначено нормативними актами. Якщо акт прийнято в установленому порядку та в межах компетенції державного органу, він є обов'язковим для виконання для тих, кого він стосується. Акт застосування права має суто індивідуальний характер, стосується конкретного випадку, конкретної особи. Цей акт завжди є письмовим документом, який має певну форму, деякі обов'язкові атрибути (номер, дату підписання, підпис, печатку тощо).

2. Система права.

Система права, яка виникає в державі, включає правові норми, але їх, записаних на папері, потрібно реалізувати, застосувати на практиці. Саме тому до елементів системи права, про які йшлося в попередніх параграфах, додається діяльність різних органів, які застосовують правові норми, захищають, у разі потреби, правові норми.

Сукупність системи права та засобів її реалізації на практиці, які характеризують рівень правового розвитку певної держави, називають правовою системою.

У будь-якій державі правова система забезпечує закріплення й реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави за допомогою засобів права.

Правова система кожної держави є неповторною. На її розвиток і формування впливають особливості історичного розвитку держави, її політична система. Однак при всій неповторності існують певні загальні ознаки, що дають змогу визначити спільність правових систем окремих держав. Правові системи держав, які мають певні спільні ознаки, об'єднують у правові сім'ї.

Правова сім'я — сукупність національних правових систем, які мають спільність в їхньому історичному формуванні та розвитку, структурі права, методах і формах його реалізації.

Основними критеріями визначення належності правової системи до тієї чи іншої правової сім'ї є історичний шлях формування та розвитку правової системи, система джерел права, структура системи права (поділ на галузі й інститути).

Англосаксонська правова сім'я виникла багато років тому в Англії. Завдяки величезній Британській імперії, яка «експортувала» правову систему з метрополії до колоній та залежних територій, вона отримала широке поширення в усьому світі.

Для цієї правової сім'ї характерним є те, що основним джерелом права в ній визнається судовий прецедент — рішення суду в конкретній справі. При цьому суд у країнах, що належать до англосаксонської правової сім'ї, не лише застосовує норми права, а й сам їх створює. Суддя має право тлумачити норми права, він, порівняно з іншими правовими системами, має набагато більшу свободу в прийнятті рішення. У державах, які належать до англосаксонської правової сім'ї, іноді кажуть, що правова норма мертва доти, доки її не застосує суд. Останнім часом у державах цієї сім'ї спостерігається тенденція поступового збільшення ролі нормативно-правових актів, їхнього поширення на більш широке коло правовідносин.

Другою суттєвою особливістю цієї правової сім'ї є традиційна відсутність чіткого поділу права на галузі й інститути, на публічне та приватне право. Крім того, норми права в англосаксонській системі більш конкретні, адже вони народжуються внаслідок розгляду судами конкретних ситуацій, справ, спрямовані на їхнє вирішення, а не на формулювання загальнозживаного, універсального правила «на майбутнє».

Для англосаксонської правової сім'ї також характерним є наявність двох складових права, які історично склалися, — загального права та права справедливості. Загальне право формувалося на основі рішень королівських судів і нині продовжує діяти у сфері кримінальних, цивільних відносин, договірних права. Право справедливості утворилося на основі рішень суду канцлера, зокрема у випадках, коли особа зверталася з оскарженням рішення нижчого суду. Нині суди справедливості розглядають справи щодо нерухомості, банкрутства тощо. При цьому в сучасних умовах межа між правом справедливості та загальним правом поступово зникає.

Ще однією особливістю цієї правової сім'ї є надзвичайне значення, яке надається процесуальному праву.

До держав англосаксонської правової системи належать, крім Великої Британії, також США, Ірландія, Індія, Судан, Канада. При цьому в різних державах система має свої особливості.

Другою правовою сім'єю, яка набула великого поширення у світі, стала **романо-германська правова сім'я**. Вона утворилася на території колишньої Римської імперії на основі римського права. Ця правова система історично є найдавнішою у світі. Її розвиток проходив переважно на території континентальної Європи, що й дало цій системі другу назву.

Основним джерелом права в цій правовій сім'ї є нормативно-правові акти — закони та підзаконні правові акти. Також характерним є кодифікація права шляхом створення різних кодексів. Нині в державах, які належать до цієї правової сім'ї, створено чимало кодексів, що регулюють більшість правовідносин. Вищу юридичну силу в країнах цієї правової сім'ї має конституція — основний закон, який визначає основні засади держави. При цьому, на відміну від англосаксонської сім'ї, прецеденти не визнаються джерелом права, а суд є винятково правозастосовуючим органом, який не має права створювати нові правові норми.

Нині романо-германське право діє на території більшості країн континентальної Європи — Франції, ФРН, Італії, Іспанії, Португалії, а також у Скандинавії (Швеція, Фінляндія, Норвегія), у державах, які утворилися на території колишнього СРСР, і навіть в окремих штатах США (штат Луїзіана) і провінціях Канади (провінція Квебек).

Мусульманське право виникло в VII–XII ст. в арабській державі. Поява цієї правової системи безпосередньо пов'язана з виникненням ісламу та його поширенням. Мусульманське право базується на ісламській релігії, його основним джерелом є Коран — священна книга мусульман. Однак у Корані недостатньо норм для того, щоб регулювати всі суспільні відносини. Крім Корану, як джерело мусульманського права, використовують Сунну (священні перекази Корану), Тафсір (коментар до Корану), Іджму та Кияс (тлумачення права за аналогією). Як джерело права, застосовують також прецедент, а в деяких сучасних державах — і світські закони, прийняті державними органами.

У мусульманському праві існує поділ на галузі права (цивільне, кримінальне, сімейне тощо), але відсутній поділ на публічне та приватне право.

Суттєвою ознакою мусульманського права є поділ людей на дві категорії — правовірних та іновірців (невірних), які мають абсолютно різний правовий статус, обсяг прав та обов'язків. При цьому правовірним надається чимало пільг — звільнення від податків, привілеї при розгляді кримінальних справ. Водночас ряд цивільно-правових заборон, установлених для відносин між мусульманами, не діють, якщо одна із сторін — іновірець. У сімейному праві мусульман затверджена нерівність чоловіка та жінки. Згідно з ним, мусульманин може мати до чотирьох

дружин. Правопорушення в мусульманському праві розглядається не лише як порушення правових норм, а і як духовний гріх.

У сучасних умовах мусульманське право намагаються пристосувати до умов сьогодення. У ньому поступово зростає роль світського права, що формується державними органами окремих мусульманських держав. Нині державами, що належать до мусульманської правової сім'ї, є Іран, Саудівська Аравія, Єгипет тощо.

Сім'я традиційного та звичаєво-общинного права Ця система характерна здебільшого для держав, які належать до таких, що розвиваються. Це переважно країни Африки та Азії. Формування системи права цих держав відбувалося під впливом багатьох факторів, що вплинули на особливості їхньої правової системи. З одного боку, у цих державах протягом тривалого історичного часу зберігався сильний вплив звичаєвого права, традицій. З іншого — майже всі вони перебували протягом значного історичного періоду в колоніальній залежності від різних держав Європи, унаслідок чого на формування їхніх правових систем суттєво вплинули правові системи держав-метрополій, а також релігійні вчення — християнство й іслам.

Для системи традиційного права характерним є те, що провідне місце в системі джерел права займають звичаї та традиції. При цьому протягом тривалого часу ці норми мали неписаний характер. Норми звичаїв і традицій сформувалися стихійно, протягом тривалого часу. Більшість норм, закріплених у традиціях і звичаях, стосуються відносин суспільних груп, спільнот, а не окремих учасників правовідносин. У XX ст. в країнах традиційного права поступово зростає значення нормативних актів як джерела права, прецедент у більшості держав не визнається джерелом.

Право регулює надзвичайно різноманітні суспільні відносини, тому науковці поділяють усі норми права на певні галузі. Основними критеріями для поділу на галузі є об'єкт правового регулювання та метод, яким це регулювання здійснюється.

Предметом правового регулювання називають фактичні суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав та обов'язків суб'єктів правовідносин.

Це ті відносини, які регулюють норми певної галузі. Так, відносини, пов'язані з процесом найманої роботи людей, регулює трудове право, відносини, пов'язані з власністю, — цивільне право тощо. Предмет правового регулювання певної галузі поєднує однорідні суспільні відносини.

Крім предмета правового регулювання, суттєве значення має також метод правового регулювання.

Метод правового регулювання — це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється регулювання правових відносин.

Він визначає, як здійснюється вплив на регульовані відносини. Кожній галузі притаманні свої методи правового регулювання. Метод правового регулювання визначається взаємним становищем учасників правовідносин, порядком установлення, зміни та припинення правовідносин між ними, характером передбаченої відповідальності.

Диспозитивний метод передбачає, що суб'єкти правовідносин є рівними, мають можливість самостійно обирати варіанти своєї поведінки. Звичайно, вибір варіанта може здійснюватися в межах, установлених законодавством. Цей метод притаманний для цивільного, трудового та сімейного права.

Імперативний метод (або метод владного зобов'язання) передбачає певну нерівність суб'єктів правовідносин, можливість одного із суб'єктів диктувати свою волю іншому. При застосуванні цього методу учасники правовідносин повинні діяти в порядку, який чітко визначений законом, вони не мають можливості вибору. Закон передбачає покарання та заборони

для суб'єктів, які порушують установлені норми. Імперативний метод є характерним для кримінального, адміністративного, фінансового та конституційного права.

Галузь права — це елемент системи права, сукупність норм права, які регулюють правовідносини в певній сфері суспільних відносин за допомогою певного методу правового регулювання.

Крім поділу права на галузі, часто визначають публічне та приватне право.

У **приватному праві** діють переважно суб'єкти, які є незалежними, виявляють власну ініціативу. Суб'єкти правовідносин, які регулюються приватним правом, рівні між собою. Норми приватного права направлені на захист приватних інтересів на основі принципів свободи та рівності. У приватному праві переважає диспозитивний метод регулювання, взаємна координація дій суб'єктів. Суб'єкти можуть самостійно регулювати свої відносини, держава бере участь у відносинах, що регулюються приватним правом, лише в разі необхідності захистити права учасників від порушень іншою стороною. Провідною галуззю приватного права традиційно вважається цивільне право. Галузями приватного права також є господарське, трудове, сімейне право.

Публічне право регулює відносини, пов'язані з державною владою. У них держава бере активну та безпосередню участь, забезпечуючи власні інтереси. У публічному праві одним із суб'єктів відносин є держава, що визначає нерівність суб'єктів, наявність певної ієрархії учасників правовідносин. У публічному праві провідним є імперативний метод управління. Його норми захищають насамперед публічні інтереси (за умови поваги прав людини). Галузями публічного права є конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове, кримінально-процесуальне право.

3. Форми права. Джерела права.

Існування системи права неможливе без визначення, як повинні створюватися та закріплюватися норми права. Чимало правознавців вважають поняття «джерело права» і «форми права» синонімічними. Однак інші розрізняють ці поняття.

Джерело права має щонайменше два значення — з одного боку, це те, що визначає, обумовлює зміст норм права, а з іншого — це те, у чому безпосередньо містяться норми права.

Формою права називають зовнішні норми права, її зовнішнє оформлення. Сучасна правова наука визначає декілька форм (джерел) права.

Найдавнішим джерелом права у світі є **правовий звичай**. Уже в первісному суспільстві внаслідок багаторазового повторення певних дій формувалися певні звичаї, якими керувалися люди в житті та діяльності. Звичай створювався протягом тривалого часу та формувався стихійно, а не запроваджувався внаслідок рішення певного державного органу. Лише набагато пізніше, після виникнення держави, постає питання про закріплення або санкціонування звичаєвих норм державними актами або принаймні взяття звичаєвих норм під захист держави. Історично перші нормативні акти, які приймали стародавні держави, були фактично зведенням звичаєвих норм.

Саме після того, як звичай отримав підтримку та захист держави, він перетворюється на правовий, зберігаючи ряд ознак додержавного звичаю. Так, для нього характерні стихійний характер виникнення, його природна основа. У правовому звичаї містяться конкретні правила поведінки особи в певних ситуаціях. Правові звичаї мають здебільшого неписаний характер. Особливості формування звичаїв призвели до того, що вони діють безперервно протягом тривалого часу, унаслідок чого входять у звичку для більшості людей. Хоча звичай і використовується протягом тривалого часу, він ураховує зміни, які відбуваються в соціально-

економічному розвитку, у суспільних відносинах і з часом може змінюватися. Правовий звичай спирається на силу державного примусу, гарантується державою.

Сукупність норм, які закріплюються у звичаях, становить звичаєве право. При цьому роль звичаю суттєво відрізняється в різних державах. В одних, переважно тих, де зберігаються давні традиції, звичаї відіграють значну роль у правовій системі. У тих державах, де політична та правова системи зазнавали неодноразових і часто революційних змін, звичаї відіграють набагато меншу роль у правовому регулюванні суспільних відносин. Крім того, необхідно зазначити, що традиційно звичаї відіграють більшу роль у приватному праві, а також в окремих питаннях конституційного права.

У сучасній правовій системі України закріплено можливість застосування звичаю в цивільному, господарському, сімейному праві у випадках, коли відносини не врегульовані законом.

Правовий прецедент (від латин. *praecedens* — той, що передує) — одна з форм права. Вона передбачає, що при регулюванні суспільних відносин у подальшому використовується рішення судового чи адміністративного органу, прийняте раніше в аналогічній справі. Приймаючи рішення, державний орган аналізує обставини, за яких було прийнято попереднє рішення, і намагається обрати найбільш подібне. Завдяки цьому забезпечується одноманітність рішень, які приймаються в аналогічних ситуаціях. Прецедент дає можливість повністю врахувати як обставини конкретної справи, так і рішення, які приймалися в подібних ситуаціях раніше. При цьому прецедент дає можливість судді чи іншій посадовій особі, які приймають рішення відповідно до прецеденту, обрати той із них, який найбільше подібний до справи, що вирішується, або ж, навпаки, відхилити той, що не повною мірою відповідає їй. Застосування прецедентів досить складне з технічної точки зору, адже їхня кількість та обсяг, який накопичується протягом століть, дуже великий. Так, у 1982 р. в штаті Нью-Йорк (США) було видано збірку прецедентів, обсяг якої становив 900 томів. Надалі кожного року ця збірка поповнювалася 12–15 томами нових прецедентів. Це потребує надзвичайно високого рівня кваліфікації суддів, які мають обирати прецедент відповідно до суб'єктивного сприйняття прецеденту й обставин справи.

Залежно від того, яким органом приймаються прецеденти, їх поділяють на судові (які приймаються судами) та адміністративні (як правило, приймаються органами виконавчої влади).

Використання прецедентів є характерною ознакою англосаксонської правової сім'ї, у країнах романо-германської сім'ї (зокрема, і в Україні) прецедент не визнається джерелом права.

Останнім часом у багатьох державах світу суттєво підвищилася роль нормативно-правового договору.

Нормативно-правовий договір — це двостороння або багатостороння угода між суб'єктами, яка містить норми права.

Так, прикладами нормативних договорів у нашій державі були конституційний договір, укладений у 1995 р. між Президентом України та Верховною Радою України, угоди, які щорічно укладаються між Кабінетом Міністрів України, окремими міністерствами та профспілками тощо.

Суб'єктами договору можуть бути лише особи, які мають певні владні повноваження. Як правило, сторонами договору є органи державної влади, профспілки тощо. Нормативний договір обов'язково має формалізовану форму (у письмовій формі). Норми права, які закріплюються договором, формуються внаслідок досягнення згоди між суб'єктами договору. Договір повинен відповідати чинному законодавству, а його укладання має відбуватися відповідно до визначеної законодавством або угодою сторін процедури.

У державах, які належать до романо-германської правової сім'ї, основним джерелом права є **нормативно-правовий акт — письмовий документ, прийнятий компетентним державним органом чи суб'єктом, який установлює, змінює чи припиняє норми права.**

Нормативно-правовий акт приймається від імені держави, відображає її інтереси. Він містить норми загального характеру, тобто такі, що застосовуються неодноразово, діють для невизначеного кола суб'єктів. Нормативний акт завжди викладається письмово. Порядок прийняття нормативно-правового акта визначається законодавством і повинен бути суворо дотриманий, в іншому разі акт не матиме юридичної сили. Акт може бути прийнятий лише органом, якому надано таке право (компетентним державним органом). Норми, які містить акт, є обов'язковими для виконання й, у разі потреби, забезпечуються державою, її органами та примусом. Для того щоб нормативний акт діяв, він повинен бути повідомлений тим, кого він стосується, — опублікований.

Особливе місце в системі джерел права займають **міжнародні договори**. Вони мають певні особливості, основною з яких є те, що сторонами такого договору є самостійні суверенні держави, їхні уповноважені органи. Значення таких договорів останнім часом зростає, адже міжнародні зв'язки активно розвиваються. При цьому необхідно зазначити, що останнім часом у багатьох державах прийнято норми, згідно з якими міжнародні договори, затверджені в установленому порядку, стають частиною національного законодавства. Більше того, у багатьох державах нормам міжнародних договорів, які стали частиною національного законодавства, надають більш високу юридичну силу, ніж нормам внутрішніх законів. Міжнародні правові акти можуть мати різні назви. Найпоширенішими з них є конвенція, акт, пакт, угода, декларація, комюніке тощо.

4. Законодавство. Система правотворення.

Законодавство — система нормативних актів певної держави, якими в ній регулюються найважливіші суспільні відносини.

Законодавство має декілька значень.

У вузькому значенні законодавство включає лише закони держави (Конституцію України, закони, міжнародні договори, які стали частиною національного законодавства).

У широкому розумінні законодавство включає не лише закони України, а й інші нормативні акти, прийняті вищими органами влади держави. В Україні це постанови Верховної Ради, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Необхідно зазначити, що в одному з рішень Конституційного Суду України (від 9 липня 1998 р.) поняття «законодавство» було визначено саме так.

Структура законодавства. Значний обсяг законодавства потребує проведення його класифікації. Прийнято вважати, що законодавство має вертикальну (ієрархічну), горизонтальну (галузеву) і державно-організаційну структуру.

Вертикальна структура законодавства обумовлена тим, що до його складу входять акти, які прийняті різними компетентними органами держави. Відповідно вони мають різну юридичну силу. Юридична сила — основна властивість правового акта діяти та породжувати правові наслідки, яка визначає обов'язковість виконання його норм, а також визначає співвідношення правових актів між собою. Саме завдяки визначенню юридичної сили актів можна встановити, який акт діятиме в разі їхньої суперечності. Кожен правовий акт займає певне місце в системі всіх правових актів. Юридична сила правового акта визначається передусім тим, який орган приймає його. Вертикальна структура законодавства ґрунтується на ряді принципів.

Першим є принцип верховенства закону, його пріоритету над іншими актами. Вищу юридичну силу мають акти, прийняті референдумом, а також вищим органом законодавчої влади — парламентом. Підзаконні акти можуть приймати тільки на основі законів і відповідно до них. Крім того, передбачається, що локальні акти мають нижчу юридичну силу, ніж акти загальнодержавні.

Горизонтальна структура законодавства передбачає поділ його відповідно до галузевої структури — за сферами суспільних відносин, які регулюють норми правових актів, що належать до відповідних галузей. До складу галузей законодавства входять певні нормативні акти, які регулюють подібні (однорідні) правові відносини. Поділ нормативних актів на галузі значною мірою подібний до поділу на галузі права, однак галузі законодавства та права не збігаються. В одних випадках галузі права та галузі законодавства збігаються (такими є кримінальна, цивільна, сімейна галузі, які є як галузями права, так і галузями законодавства). В інших випадках на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Можливі також ситуації, коли існує галузь законодавства за відсутності галузі права або ж, навпаки, за наявності галузі права галузь законодавства.

Державно-організаційну структуру виокремлюють здебільшого у федеративній державі. В унітарній державі законодавство є єдиним, акти, прийняті місцевими органами влади та місцевого самоврядування, входять до єдиної вертикальної структури. Однак у федеративній державі паралельно виникають і діють дві системи законодавства, які взаємодіють між собою, — загальнодержавна та суб'єкта федерації. Саме організація взаємодії нормативних актів, що належать до цих двох систем законодавства, і становить зміст державно-організаційної структури законодавства.

Нормативно-правові акти посідають особливе місце в правовій системі будь-якої держави, яка належить до романо-германської правової сім'ї. Саме вони визначають у ній основні правові норми, є основою правового регулювання суспільного життя.

Більшість нормативних актів приймається з розрахунку їхньої постійної дії, вони є постійними. Однак у той же час іноді виникає потреба в прийнятті нормативного акта, який діє лише протягом певного часу. Таким, зокрема, є закон про бюджет, який у будь-якій державі приймається, як правило, на бюджетний рік. Деякі держави приймали тимчасові закони на час війни.

Навряд чи потребує пояснення поділ нормативних актів за галузями права. Нормативні акти містять норми права, що належать до всіх галузей, відповідно до цього їх і поділяють.

За рівнем своєї юридичної сили всі нормативно-правові акти поділяють на дві основні групи — закони та підзаконні нормативно-правові акти.

На кожному підприємстві, в організації та установі необхідно врегульовувати відносини між працівниками та роботодавцями, серед самих працівників. Не всі відносини можуть бути врегульовані нормативними актами центральних чи навіть місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, адже на кожному підприємстві існує своя, часом досить суттєва, специфіка. Саме тому існують локальні правові акти, які видають власники, або адміністрація підприємства, організації, і регулюють відносини на цьому підприємстві.

Локальні нормативні акти — нормативно-правові документи, що приймаються й діють у межах підприємств, установ та організацій та стосуються переважно внутрішньоорганізаційних відносин.

Нормативні акти визначають загальні правила дії людей у певних типових ситуаціях. Однак часом виникає потреба у виданні актів, які конкретизують акт для саме цієї ситуації, саме цих окремо визначених осіб. Такі акти називають індивідуальними актами. Вони є

правовими актами, їх видають державні органи в межах своєї компетенції та в разі необхідності вони забезпечуються державою.

Метою видання індивідуального акта є застосування норм, запроваджених нормативним актом до конкретної ситуації. Індивідуальний акт завжди стосується абсолютно конкретної ситуації, конкретної особи. Він розрахований на одноразове застосування, більше того, у багатьох випадках дія індивідуального акта вичерпується після застосування акта. Так, указ про нагородження, присвоєння звання, рішення про виділення землі виконуються, але після цього акт втрачає своє значення, адже повторно його застосувати неможливо.

Закон — нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини та приймається вищим законодавчим органом або шляхом референдуму.

Для закону характерний ряд ознак, які відрізняють його від інших нормативних актів. Першою ознакою закону є його **прийняття вищим законодавчим органом або шляхом референдуму.**

При цьому закони не можуть, та й не повинні регулювати всі суспільні відносини. Саме тому характерною ознакою законів є те, що вони **регулюють лише найважливіші суспільні відносини.**

Закон має особливе значення в системі нормативно-правових актів будь-якої держави. Адже характерною ознакою закону є те, що він має **вищу юридичну силу.** Будь-які інші нормативно-правові акти держави повинні відповідати законам. Якщо інший правовий акт суперечить закону, він не діятиме й підлягає скасуванню.

Закон є нормативним актом **загального характеру,** він установлює **загальнообов'язкові правила поведінки,** застосовується **багаторазово.**

Закон, як і будь-який інший нормативний акт, **гарантується та охороняється державою.** У разі порушення або недотримання норм, установлених законом, до порушника можуть бути застосовані засоби примусу, застосовано стягнення чи покарання.

Закон **приймається в особливому порядку,** який називається «законодавча процедура». У більшості держав порядок прийняття законів визначається спеціальними нормативними актами або конституцією. У той же час особливий порядок чітко визначений також і для доповнення, зміни або скасування закону.

Конституція — це основний закон, нормативний акт найвищої юридичної сили, який визначає та закріплює форму держави, основи державного ладу, права та свободи людини й громадянина.

Конституційні закони займають у системі нормативних актів держави наступне за конституцією місце: їхня юридична сила нижча від конституції, але вища, ніж у поточних законів. До конституційних належать закони, які вносять зміни та доповнення до основного закону держави. У багатьох випадках (у країнах, де конституція має жорсткий характер) прийняття цих законів передбачає більш складну процедуру, ніж для звичайних законів.

У деяких державах **конституційними** називають також закони, прийняття яких прямо передбачено конституцією та має розвинути її положення. Так, у деяких країнах конституція прямо передбачає закони про окремі органи державної влади, про вибори, про державний устрій держави, основні права людини тощо.

Більшість законів, які приймаються в будь-якій державі, — **звичайні, або поточні закони.** Вони приймаються відповідно до передбаченої процедури. Закони регулюють суспільні відносини, які належать до різних сфер соціально-економічного життя. Вони мають меншу юридичну силу, ніж конституція та конституційні закони, але вони за юридичною силою вищі, ніж будь-які підзаконні акти.

Закони регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Для регулювання тих суспільних відносин, які потребують регулювання держави, але не врегульовані законом, у будь-якій державі існують підзаконні нормативно-правові акти.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це правовий акт, прийнятий компетентним органом державної влади, місцевого самоврядування або уповноваженим державою суб'єктом у встановленому порядку відповідно до закону та для його виконання.

Юридична сила будь-якого підзаконного нормативно-правового акта нижча, ніж юридична сила будь-якого закону.

Підзаконні нормативно-правові акти поділяють залежно від поширення їхньої дії, за суб'єктами прийняття, а також за галузями права.

Існування держави неможливе без системи права. Однак вона не виникає сама по собі — для цього потрібна цілеспрямована діяльність певних органів і посадових осіб.

Саме на це спрямована **правотворчість — напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їхньої зміни, доповнення та скасування.**

Правотворчість здійснюється з метою створення системи норм, яка здатна ефективно регулювати існуючі суспільні відносини в різних сферах суспільного життя.

Правотворчість притаманна державі на всіх етапах її розвитку, від самого її виникнення. При цьому правотворча діяльність, її зміст обумовлюються рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, формою державного ладу, який встановлено в державі. Навряд чи могли виникнути правові норми, які належать до космічного права, раніше, ніж розпочалося освоєння людством космічного простору; не потрібні були до середини XX ст. й норми, які стосуються порушень у галузі комп'ютерних технологій. Певною мірою на правотворчість впливають історичні традиції суспільства, менталітет населення.

Правотворчість може здійснюватися лише спеціально уповноваженими суб'єктами. Ними є здебільшого державні органи, а також, у деяких випадках, — недержавні органи, які отримують для цього від держави спеціальні повноваження. Для того щоб створені норми були легітимними, їх повинні створювати відповідно до визначених державою процедур. У процесі правотворчості можуть створювати нові норми, скасовувати або змінювати існуючі.

Правотворча діяльність — складний процес, тому в ній виокремлюють декілька етапів.

Першим етапом є **визначення необхідності створення чи зміни існуючої норми права чи нормативного акта.** Для цього має бути з'ясовано, чи існує потреба в регулюванні певних суспільних відносин, а в разі потреби — який акт має бути прийнятий (закон, указ, постанова тощо). Ця необхідність визначається потребою суспільного життя. На цьому ж етапі може виникнути правотворча ініціатива — обґрунтування необхідності видання правового акта. Це так звана передпроектна стадія правотворчості.

Після цього **розробляється проект нормативного акта** — це другий етап правотворчості. Під час нього розробляється текст проекту, відбувається його юридичне оформлення. На підставі цього аналізу приймають відповідне рішення та розпочинають підготовку проекту акта. Проект розробляється відповідними спеціалістами, залучаються необхідні установи, інститути й навчальні заклади. Іноді на цьому етапі проект виносять на громадське обговорення, до якого може залучитися будь-яка особа.

Наступним етапом є **офіційне прийняття проекту нормативного акта.** Відбувається безпосереднє прийняття нормативно-правового акта тим органом, який має на це право, уповноважений на це. Якщо це закон, його має прийняти парламент, постанову Кабінету Міністрів приймає уряд тощо. Цей етап відбувається відповідно до процедури, яка встановлена для цього виду нормативних актів. Так, в Україні процедура прийняття закону визначається

конституцією, а також регламентом Верховної Ради України. Регламентом уряду визначено порядок прийняття нормативних актів Кабінету Міністрів. Свої регламенти, які визначають порядок прийняття актів цього органу, мають органи місцевого самоврядування, органи місцевої державної виконавчої влади.

На наступному етапі правотворчості відбувається засвідчення нормативного акта — його **підписання уповноваженою особою**.

Після завершення процедури прийняття акта обов'язково **відбувається його оприлюднення**.

Тлумачення норм права — діяльність, спрямована на з'ясування та роз'яснення норм права з метою їхньої найбільш правильної, швидкої та економної реалізації.

У процесі існування будь-якої держави створюється та діє величезна кількість нормативних актів. Поступово обирати необхідний для застосування акт, визначати, який треба використати в конкретній ситуації, стає все складніше. Крім того, деякі акти змінюються, доповнюються або, навпаки, частина актів скасовуються. Саме тому виникає потреба здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства — упорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи.

Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — включення до складу) — форма систематизації правових актів, яка полягає в їхньому об'єднанні в збірки, зібрання за певною ознакою без зміни їхнього внутрішнього змісту.

Консолідація (від латин. *consolidation*, де *con* — префікс, що означає «об'єднання, спільність»; *solidatio* — укріплення, зміцнення) — спосіб систематизації законодавства, у процесі якого декілька актів об'єднуються в один без зміни їхнього внутрішнього змісту.

Кодифікація — це вища форма систематизації, яка полягає в створенні нового нормативного акта зі зміною його внутрішнього змісту. Найчастіше результатом кодифікації стає **кодекс** — нормативний акт, який регулює певну сферу суспільних відносин.

ВИСНОВКИ

Регулювання відносин між людьми в суспільстві здійснюється за допомогою соціальних норм. Саме вони визначають поведінку людей, межі їхніх можливих дій. Існує чимало соціальних норм, які поділяють залежно від способу виникнення, способу закріплення, суб'єкта запровадження й забезпечення тощо.

Обов'язковою ознакою держави є наявність у ній системи права. Право є різновидом соціальних норм. Тому воно має чимало спільного з ними, але водночас існують суттєві відмінності від усіх інших соціальних норм.

Розрізняють об'єктивне та суб'єктивне право. Об'єктивне право має ряд ознак — системність, формальний характер закріплення, загальна обов'язковість, юридична відповідальність за порушення, установлення та підтримка правових норм державою.

Найважливіші напрями впливу права на життя суспільства називають функціями права. Розрізняють функції права залежно від сфер, у яких здійснюється вплив, — економічна, політична, ідеологічна тощо, а також залежно від механізмів здійснення права — регулятивна (динамічна й статична) та охоронна.

Основні ідеї, на яких базується право, називають принципами права. У сучасних державах за основу права взято загальнолюдські принципи, при цьому в кожній державі можливі певні особливості принципів права.

Кожна норма права застосовується лише тоді, коли вона реалізується в процесі практичної діяльності у формі дотримання, використання, виконання або правозастосування. Правозастосування є особливою формою реалізації права, яку здійснюють компетентні державні органи. Правозастосування має ряд етапів і завершується прийняттям акта застосування права.

Сукупність норм права певної держави називають системою права.

Сукупність системи права та засобів реалізації правових норм на практиці називають правовою системою. Її елементами є система права, правова ідеологія, правосвідомість, правовідносини та їхні учасники тощо.

Сукупність норм права певної держави називають системою права. Система права складається з галузей, підгалузей, інститутів і норм права. Кожна галузь права має власний предмет і метод регулювання. Залежно від особливостей регулювання правовідносин, взаємовідносин учасників правовідносин та провідного методу правового регулювання, право поділяють на публічне та приватне.

Формування системи права будь-якої держави відбувається шляхом використання джерел (форм) права. У кожній державі діє система джерел права, склад якої значною мірою залежить від того, до якої правової сім'ї належить відповідна держава. Основними джерелами права є правові звичаї, правові прецеденти, нормативні договори (зокрема, міжнародні), нормативно-правові акти.

Система законодавства відтворює зовнішню форму права. Хоча вона існує в тісній взаємодії із системою права, вона має суттєві відмінності від неї. При цьому законодавство може бути класифіковано за різними критеріями. Вертикальна структура передбачає створення ієрархії актів залежно від юридичної сили, горизонтальна структура — поділ за галузями законодавства, а державно-організаційна структура виникає, як правило, у федеративних державах.

Основним джерелом права в багатьох сучасних державах є нормативно-правовий акт. Нормативно-правові акти поділяють за юридичною силою, за галузями права, до яких належать норми, що містяться в актах, за часом дії. Кожен нормативний акт має певні межі дії за часом, за територією дії та за колом осіб, на які поширюється дія акта.

Для регулювання правовідносин, визначення прав та обов'язків окремих осіб у конкретних ситуаціях застосовуються індивідуальні правові акти.

Закони є основою правової системи більшості держав світу. Вони мають вищу юридичну силу та приймаються в особливому порядку відповідно до законодавчої процедури.

Серед законів визначають конституцію — основний закон держави, конституційні закони та поточні (звичайні) закони.

Конституція — основний закон — має найвищу юридичну силу, є основою для розроблення законів і нормативно-правових актів, для неї характерні особливий характер прийняття, підвищена стабільність, підвищений юридичний захист конституції.

Підзаконні нормативно-правові акти регулюють відносини, що не врегульовані законами, приймаються на їхнє виконання та розвиток.

Здійснення систематизації є необхідним для успішного й ефективного функціонування системи законодавства. Роль систематизації зростає із збільшенням кількості нормативних актів, розвитком системи законодавства. Основними способами систематизації є облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація законодавства.

Питання та завдання до контролю знань

1. Вступного:

- Дайте визначення понять «форма держави», «форма правління», «монархія», «республіка».
- Які елементи має поняття «форма держави»?
- Поясніть поняття «державний устрій», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація», «імперія», «автономія».

2. Узагальнення:

1. Що таке соціальні норми?
2. Які види соціальних норм ви знаєте?
3. Що таке право?
4. Які ознаки права вам відомі?
5. Поясніть поняття «реалізація права», «застосування права», «акт застосування права».
6. Порівняйте А публічне право та приватне право Б галузь права та інститут права
7. Поясніть поняття «джерела права», «форми права», «правовий звичай», «правовий прецедент», «нормативно-правовий договір», «нормативно-правовий акт»
8. Поясніть поняття «нормативно-правовий акт», «індивідуальний правовий акт», «локальний правовий акт».
9. На які групи поділяють нормативно-правові акти?
10. Наведіть приклади різних видів нормативних актів.
11. Порівняйте нормативний та індивідуальний правовий акт.
12. Поясніть поняття «закон», «конституція», «конституційний закон», «поточний (звичайний) закон».
13. Назвіть ознаки закону.
14. Поясніть поняття «систематизація законодавства», «інкорпорація», «консолідація», «кодифікація».
15. Які способи систематизації ви знаєте?

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 82 - 127 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: соціальні норми, корпоративні норми, релігійні норми, норми моралі, традиції, звичаї, право, суб'єктивне та об'єктивне право, реалізація права, застосування права, акт застосування права, джерела права, форми права, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий акт

3 історії української державності

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського на їхніх територіях протягом тривалого часу діяли кодекси права цієї держави, які називалися статутом Великого князівства Литовського, або Литовськими статутами. Упродовж XVI ст. було прийнято три Литовських статuti — у 1529, 1566 та 1588 рр. Останній із статутів є найбільш досконалим і містить норми майже всіх галузей права. У статутах широко використано норми звичаєвого права, а також норми давньоруського права, одним із джерел при складанні статутів була «Руська правда». Офіційно дію статуту на території України було припинено в 1840 р.

Після смерті гетьмана України у вигнанні І. Мазепи новим гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Після його обрання емігрантська козацька рада в м. Бендерах (нині — не визнана Придністровська Молдавська республіка, яка вийшла зі складу республіки Молдови) 5 (16) квітня 1710 р. було прийнято документ «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким», яку називають Конституцією Пилипа Орлика. У документі визначено пріоритети зовнішньої політики, органи законодавчої влади (Генеральна Рада), місцевого самоврядування та порядок їхнього формування, визначено обсяг повноважень гетьмана. Передбачено діяльність судів, функціонування в межах козацької держави магдебурзького права. Певну увагу приділено соціально-економічним і культурно-освітнім питанням. Конституція Пилипа Орлика є важливою пам'яткою історії українського права, досить досконалим для свого часу документом. Однак унаслідок прийняття документа емігрантською радою та гетьманом в еміграції вона ніколи не діяла

Лекція № 4

з навчальної дисципліни Основи правознавства (Правознавство)

Тема: Конституційне право.

Мета заняття: студент/студентка досліджує конституційне право як провідну ланку правових відносин та навчальних дисциплін в галузях права, яка має свій предмет та методи; студент/студентка розуміє принципи та джерела конституційного права, загальну характеристику та структуру Конституції України; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновок про історичний шлях формування конституційного права в Україні та провідні документи цього права – Конституція України 1996 року, Декларацію про державний суверенітет України 1990 року, Акт проголошення незалежності 1991 року.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: <ol style="list-style-type: none"> 1. Предмет, метод правового регулювання галузі. Принципи конституційного права. Джерела конституційного прав. 2. Загальна характеристика та структура Конституції України. 3. Від Декларації про державний суверенітет України до Закону

		України «Про правонаступництво України»
4 Заключна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутковий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

Конституційне право України — провідна (фундаментальна) галузь національного права, являє собою сукупність правових норм, перш за все принципів і норм конституції, які закріплюють основи політичної та економічної організації суспільства, форму держави, порядок і принципи формування та компетенцію органів державної влади, основи правового статусу людини і громадянина.

Окрім того, в інших значеннях це відповідна юридична наука та навчальна дисципліна.

1. Предмет, метод правового регулювання галузі. Принципи конституційного права. Джерела конституційного права.

Конституційне право України — це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з організацією та функціонуванням державного механізму.

Норми конституційного права визначають, зокрема, порядок формування, організації діяльності державних органів, порядок їхньої взаємодії, основи відносин між державою та її органами й людьми, статус громадян України тощо.

Конституційне право України займає центральне місце в правовій системі нашої держави. Адже саме його норми закріплюють основні принципи правової системи держави й значною мірою визначають зміст норм усіх інших галузей права.

Ви вже знаєте, що кожна галузь права характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предметом конституційного права є переважно суспільні відносини політичного характеру, які пов'язані зі здійсненням державної влади.

Водночас воно регулює й окремі відносини економічного, соціального, духовного характеру, які пов'язані зі здійсненням.

Для регулювання цих відносин у конституційному праві застосовуються різноманітні методи правового регулювання. Серед них:

- **метод уповноваження** («Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їхнього підпорядкування і форм власності», ст. 86 Конституції України),

- **метод зобов'язання** («Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки», ст. 66 Конституції України),

- **метод заборони** («Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку», ст. 78 Конституції України),

- **метод дозволу** («Прем'єрміністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку», ст. 115 Конституції України).

У цілому для конституційного права, як і для інших галузей, що належать до публічного права, провідним є **владно-імперативний метод** правового регулювання.

Засади, у яких утілюється сутність і політико-правове призначення галузі, називають **принципами конституційного права**.

Принципи конституційного права поділяють на загальні та спеціальні. До **загальних принципів** належать **державний суверенітет, розподіл влади, непорушність прав і свобод людини та громадянина** тощо. У загальних принципах утілюються основні ідеї конституційного права, вони декларуються безпосередньо в Конституції України.

Спеціальні принципи розвивають зміст загальних принципів, стосуються **конкретних** конституційно-правових **відносин**. У більшості випадків вони закріплюються в законах, які регулюють діяльність конкретних державних органів. Такими є, наприклад, принципи діяльності органів державної влади, виборності місцевого самоврядування тощо.

Правові норми, які належать до конституційного права, мають як властивості, притаманні будь-яким правовим нормам.

Зокрема, особливістю норм конституційного права є їхній установчий характер. Це означає, що зміст конституційних норм суттєво впливає та до певної міри визначає зміст норм інших галузей права, порядок їхнього прийняття.

Норми конституційного права мають підвищений рівень стабільності.

Крім того, у нормах конституційного права міститься значна кількість норм загального характеру, які не пов'язані з конкретними правовідносинами, — норм-принципів, норм понять тощо.

Конституційно-правові норми мають особливості в притаманній їм структурі. Більшість із них має неповну структуру. Найчастіше в конституційно-правових нормах є один чи два (гіпотеза та диспозиція) елементи норми права. Набагато рідше в конституційно-правових нормах міститься санкція.

Джерелом конституційно-правових норм є Конституція та закони України, підзаконні правові акти є джерелами конституційного права набагато рідше.

Суспільні відносини, які регулюються нормами конституційного права, називають конституційно-правовими відносинами.

Вони виникають в особливій сфері суспільних відносин, мають здебільшого політико-правовий характер, пов'язані з діяльністю державних органів, їхньою взаємодією з людьми, політичними партіями тощо.

Конституційно-правові відносини мають **імперативний характер**, у них беруть участь держава та її органи, відносини **мають здебільшого владний характер**. У конституційно-правових відносинах беруть участь суб'єкти відносин, які мають визначені законом права й обов'язки.

Суб'єктами конституційно-правових відносин у нашій державі є український народ, Україна як держава в цілому, органи державної влади України та місцевого самоврядування, територіальні громади, політичні партії та громадські організації, громадяни України, народні депутати, посадові й службові особи, адміністративно-територіальні одиниці. Деякі з цих суб'єктів (зокрема, народ України, територіальні громади) беруть участь лише в конституційних правовідносинах, в інших видах правовідносин вони взагалі не беруть участі або беруть участь досить обмежено.

Об'єктами конституційно-правових правовідносин виступають державний, народний та національний суверенітет, конституційний лад, влада народу, державна влада, громадянство, дії органів державної влади тощо. Крім того, суб'єктами конституційних правовідносин є також такі нематеріальні об'єкти, як життя, здоров'я, честь, гідність людини та громадянина; духовні цінності тощо.

Кожна галузь права має власні джерела. Для конституційного права основним джерелом є Конституція України — Основний Закон. Конституція займає особливе місце серед джерел права — її норми мають найвищу юридичну силу, установчий характер і діють майже в усіх сферах суспільного життя.

Джерелом конституційного права є також міжнародні договори. Це визначено Конституцією України.

З Конституції України Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Крім того, джерелами конституційного права України є Конституція Автономної Республіки Крим, закони України. Так, норми конституційного права містять Закони України «Про вибори Президента України», «Про Конституційний Суд України», «Про Кабінет Міністрів України» тощо.

В окремих випадках джерелами конституційного права можуть бути інші правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України. Норми конституційного права містяться в постановах Центральної виборчої комісії, рішеннях і висновках Конституційного Суду України. Для джерел конституційного права в більшості держав притаманна підвищена стабільність.

Однак Україна є досить молодою державою, її правова система перебуває в стані постійного розвитку та вдосконалення, тому в нашій державі конституційне законодавство постійно змінюється.

2. Загальна характеристика та структура Конституції України.

Основним Законом нашої держави є Конституція України. Вона має найвищу юридичну силу, є писаною та кодифікованою, має жорсткий характер.

Конституція України складається з Преамбули та чотирнадцяти розділів:

- I. Загальні засади;
- II. Права, свободи й обов'язки людини та громадянина;
- III. Вибори. Референдум;
- IV. Верховна Рада України;
- V. Президент України;
- VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади;

- VII. Правосуддя;
- VIII. Територіальний устрій України;
- IX. Автономна Республіка Крим;
- X. Місцеве самоврядування;
- XI. Конституційний суд України;
- XII. Внесення змін до Конституції України;
- XIII. Прикінцеві положення;
- XIV. Перехідні положення.

Розділ VII «Прокуратура» було виключено з Конституції на підставі Закону від 02.06.2016, частина його норм увійшла в розділ «Правосуддя», однак відповідно до прийнятої в законотворчості практики, нумерація наступних розділів залишилася без змін.

Преамбула Конституції України — це своєрідний вступ до Основного Закону, він указує на народні витоки конституції, проголошує мету розвитку та зміцнення демократичної, правової, соціальної держави в Україні, зазначає про наступність конституції з Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У Преамбулі зазначено, що **Конституцію прийнято 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені українського народу — громадян України всіх національностей.**

3. Від Декларації про державний суверенітет України до Закону України «Про правонаступництво України»

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. в Україні поширюється рух за набуття Україною незалежності. Проявами цього стало обрання до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р. ряду лідерів новостворених громадських організацій, які ставили своєю метою незалежність України, проведення масових акцій населення, появу незалежної преси тощо.

Поступово питання підвищення рівня суверенітету України стали предметом обговорення в парламенті. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Цей документ став практично першим кроком на шляху до побудови нової незалежної держави, у якій ми нині живемо.

Декларація про державний суверенітет України Верховна Рада Української РСР ... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

III. Державна влада Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову (...).

IV. Громадянство Української РСР Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин (...).

V. Територіальне верховенство Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою (...).

VI. Економічна самостійність ...Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України... Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки... Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову,

митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю... Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності (...).

VIII. Культурний розвиток Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя (...).

IX. Зовнішня і внутрішня безпека Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР (...). Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах (...). Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Прийнята Верховною Радою Української РСР м. Київ, 16 липня 1990 року.

У Декларації було проголошено державний суверенітет України та визначено його складові. Крім державного суверенітету, іноді виокремлюють також народний та національний суверенітети. Їх також було закріплено в Декларації.

Народний суверенітет — це повновладдя народу, наявність механізмів, засобів і шляхів реальної участі громадян в управлінні державою. Реалізуючи принцип народного суверенітету, Декларація проголосила народ єдиним джерелом влади, закріпила виняткове право Верховної Ради, обраної наодин, виступати від імені всього народу України.

Національний суверенітет — повновладдя нації, право та можливість для неї самій визначати своє життя, у тому числі шляхом створення власної національної держави. У Декларації було передбачено кроки, які підвищували рівень самостійності Української РСР, зокрема створення власної банківської, фінансової, податкової систем, внутрішніх військ, проголошення можливості запровадження власної грошової одиниці, створення Збройних сил. Було закріплено право на повномасштабну зовнішньополітичну діяльність. Важливою нормою стало встановлення верховенства Конституції та законів УРСР над загальносоюзними Конституцією та законами (до прийняття Декларації діяла протилежна норма).

Декларація проголосила мету перетворення України на позаблокову, нейтральну та без'ядерну державу. Водночас необхідно врахувати, що Декларація не передбачала виходу УРСР зі складу Радянського Союзу.

У серпні 1991 р. в Москві відбулися події, які пізніше отримали назву «серпневого путчу». У відповідь на ці події Верховна Рада України, розглянувши ситуацію, яка склалася, прийняла Акт проголошення незалежності України та постанову Верховної Ради про

проголошення незалежності України. Рішення приймалося в дуже напруженій обстановці на позачерговій сесії Верховної Ради.

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною й недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція та закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України 24 серпня 1991 року.

У документах було проголошено створення нової держави — України, а також було визначено, що на території нової держави діють лише Конституція, Закони й інші нормативні акти України. Саме на честь цієї події **24 серпня** щороку відзначається в Україні як державне свято — **День незалежності України**.

Важливо зазначити, що хоча Акт набрав чинності з моменту його прийняття, постанова Верховної Ради передбачила проведення Всеукраїнського референдуму щодо підтвердження Акта проголошення незалежності. Цей референдум був призначений на 1 грудня 1991 р.

У бюлетені референдуму містилося одне запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

З 37 885,6 тис. громадян України, які були внесені до списків для голосування, узяли участь у референдумі 31 891,7 тис. (84,18 %). З них позитивну відповідь дали 28 804,1 тис. виборців (90,92 %). Найбільшу підтримку Акт отримав в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях, де за незалежність проголосувало понад 95 % виборців.

Саме після підтвердження Акта Всеукраїнським референдумом розпочалася хвиля визнань України іноземними державами.

Після проголошення незалежності України виникло питання про правову та державотворчу спадщину, що залишилися після її попередниці — Радянської України, про перехід прав та обов'язків від УРСР до нової держави, тобто про правонаступництво.

Правонаступництво — це перехід прав та обов'язків від одного суб'єкта права до іншого, зокрема від держави-попередниці до держави-наступниці.

Міжнародним правом передбачено правонаступництво держав у різних ситуаціях, зокрема в разі утворення нової незалежної держави. Воно передбачає перехід прав і зобов'язань від однієї держави до іншої.

З метою врегулювання питань правонаступництва 12 вересня 1991 р. було прийнято **Закон України «Про правонаступництво України»**.

Згідно з цим Законом, вищим органом державної влади України стала Верховна Рада в складі депутатів Верховної Ради УРСР, зберегли свої повноваження місцеві органи влади, органи державного управління, судової влади, прокуратури.

Колишні адміністративні кордони УРСР стали державними кордонами України. Треба зазначити, що для офіційного оформлення нових державних кордонів потрібно було здійснити досить складний та тривалий процес їхньої делімітації (визначення на карті) і демаркації

(позначення намісцевості) з державами-сусідами. На деяких ділянках державного кордону України цей процес триває й донині.

У Законі було визначено, що Конституція та закони УРСР діють на території України, якщо вони не суперечать законам, прийнятим після проголошення її незалежності. Україна визнала також чинність міжнародних угод УРСР і визнала зобов'язання, що виникають відповідно до них. Зобов'язання міжнародних угод СРСР Україна визнала в частині, що не суперечить Конституції нашої держави. Окремою постановою Верховна Рада України встановила, що в питаннях, які не врегульовані законодавством УРСР, до прийняття відповідних законів України діють законодавчі акти СРСР, якщо вони не суперечать Конституції та законам України.

ВИСНОВКИ

Конституційне право України — провідна (фундаментальна) галузь національного права, являє собою сукупність правових норм, перш за все принципів і норм конституції, які закріплюють основи політичної та економічної організації суспільства, форму держави, порядок і принципи формування та компетенцію органів державної влади, основи правового статусу людини і громадянина.

Окрім того, в інших значеннях це відповідна юридична наука та навчальна дисципліна.

У 1990–1991 рр. в Україні було прийнято ряд нормативних актів, які юридично зафіксували утворення нової незалежної держави — України. Якщо Декларація про державний суверенітет передбачала продовження існування УРСР у складі Радянського Союзу, то Акт проголошення незалежності проголосив повну незалежність України. 24 серпня 1991 року — день прийняття Акта став днем народження нашої держави. Питання правонаступництва нової держави було врегульовано спеціальним законом.

Питання та завдання до контролю знань

1. Вступного:

- Назвіть відомі вам галузі права й основні методи правового регулювання, які притаманні різним галузям
- Пригадайте, що таке правові норми та які ознаки вони мають. Наведіть приклади правових норм, що належать до різних галузей права.
- Пригадайте елементи структури правовідносин і наведіть приклади правовідносин, які виникають у різних сферах суспільного
- Пригадайте, які джерела права вам відомі.

2. Узагальнення:

1. Поясніть поняття «конституційне право», «конституційно-правові відносини».
2. Назвіть джерела конституційного права України та визначте їхню ієрархію відповідно до рівня їхньої юридичної сили.
3. Які принципи конституційного права ви знаєте?
4. Визначте особливості конституційно-правових норм.
5. Назвіть предмет і метод правового регулювання конституційного права.

6. Наведіть приклади конституційно-правових відносин, учасниками яких є

А Президент України

Б територіальна громада вашого міста, села, селища

В Центральна виборча комісія

Г народ України

Д обласна рада вашої області.

7. Складіть хронологічну таблицю відомих вам подій та нормативних актів 1990– 1991 р. «Україна на шляху до незалежності».

8. Визначте основні положення Декларації про державний суверенітет України.

9. У чому полягає значення Акта проголошення незалежності України?

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 155 - 159 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: конституційне право, конституційно-правові відносини, правонаступництво, Акт проголошення незалежності України (24. 08.1991), Декларація про державний суверенітет УРСР (16. 07.1990).

Посилання на:

ДЕКЛАРАЦІЯ про ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

– <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

З історії української державності

Після смерті гетьмана України у вигнанні І. Мазепи новим гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Після його обрання емігрантська козацька рада в м. Бендерах (нині — не визнана Придністровська Молдавська республіка, яка вийшла зі складу республіки Молдови) 5 (16) квітня 1710 р. було прийнято документ «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким», яку називають Конституцією Пилипа Орлика. У документі визначено пріоритети зовнішньої політики, органи законодавчої влади (Генеральна Рада), місцевого самоврядування та порядок їхнього формування, визначено обсяг повноважень гетьмана. Передбачено діяльність судів, функціонування в межах козацької держави магдебурзького права. Певну увагу приділено соціально-економічним і культурно-освітнім питанням. Конституція Пилипа Орлика є важливою пам'яткою історії українського права, досить досконалим для свого часу документом. Однак унаслідок прийняття документа емігрантською радою та гетьманом в еміграції вона ніколи не діяла

Тема: Засади організації державної влади в Україні.

Мета заняття: студент/студентка досліджує форму правління, форму територіального устрою та політичний режим України; студент/студентка розуміє структуру національностей та народностей України, як Конституція України та закони України регулюють національні відносини, на прикладі мовного питання; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновок про шляхи набуття громадянства та припинення громадянства, документи, що підтверджують приналежність до громадянства

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 1. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України. 2. Національні відносини та державна символіка в Україні. 3. Громадянство України.
4 Заклучна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутковий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

Конституційне право України — провідна (фундаментальна) галузь національного права, являє собою сукупність правових норм, перш за все принципів і норм конституції, які закріплюють основи політичної та економічної організації суспільства, форму держави, порядок і принципи формування та компетенцію органів державної влади, основи правового статусу людини і громадянина.

Окрім того, в інших значеннях це відповідна юридична наука та навчальна дисципліна.

1. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України.

Конституція України визначила форму правління нашої держави, а також закріпила основні принципи побудови державної влади, які мають закріпити республіканську форму правління.

З Конституції України Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами (...)

Крім того, республіканська форма правління закріплена визначенням строків повноважень Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування.

Республіканська форма правління має декілька різновидів.

Основним критерієм визначення, яка саме республіка існує в державі, є порядок формування уряду. Конституція України визначила, що «Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України... Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України». Отже, уряд формується за участі як парламенту, так і Президента України.

Верховна Рада України та Президент України обираються шляхом загальнонародних виборів, президент має право вето щодо прийнятих законів, може в окремих випадках достроково припинити повноваження Верховної Ради України, а парламент — оголосити імпічмент Президенту України. Як парламент, так і Президент України беруть активну та дієву участь у політичному житті держави, у законодавчому процесі, у формуванні уряду. Це є притаманним для змішаної республіки, якою і є нині наша держава.

Україна — одна з найбільших за територією та кількістю населення країн Європи. І тому питання територіального устрою держави є надзвичайно важливим.

Конституція України визначила нашу державу як унітарну державу. Територія України є єдиною, також установлено єдину систему законодавства, систему судових і правоохоронних органів, єдине громадянство. У складі нашої держави немає утворень, територіальних одиниць, які мають ознаки державного суверенітету.

Однак унітарний характер України не виключає існування певного адміністративно-територіального поділу території держави.

Систему адміністративно-територіального устрою нашої країни становлять Автономна Республіка Крим, області (їх 24) і міста Київ і Севастополь. До складу областей входять райони, а також міста обласного підпорядкування.

На території районів розташовані міста, селища та села, які можуть утворювати об'єднані територіальні громади. На райони поділяються й великі міста. Усе це — **області**,

райони, міста, райони в містах, селища та села — адміністративно-територіальні одиниці України.

Міста Київ і Севастополь, згідно з Конституцією України, мають **спеціальний статус**.

Особливий статус Києва пояснюється тим, що він є столицею України. У ньому знаходяться вищі органи влади країни, воно є політико-адміністративним, культурним, економічним центром держави, у ньому розміщені дипломатичні представництва іноземних держав. Саме тому Києву надано спеціальний статус.

Нині цей статус закріплено спеціальним Законом України **«Про столицю України — місто-герой Київ»**. Цим Законом визначено, що як столиця України Київ має створювати належні умови для діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних органів державної влади України, офіційних представництв іноземних держав і міжнародних організацій. Передбачено прийняття Київською міською радою Статуту територіальної громади міста Києва.

Особливою складовою нашої держави є Автономна Республіка Крим. **Конституція України 1996 р. визначила статус Автономної Республіки Крим (АРК) як автономії в складі України, яка є невід'ємною складовою частиною України.**

Передбачено, що Автономна Республіка Крим має свій **представницький (не законодавчий!) орган** — Верховну Раду Автономної Республіки Крим, свій уряд — Раду міністрів.

Визначено повноваження цих органів. Але одночасно **Конституція України визначає, що Конституція та нормативні акти (не закони!) Криму повинні відповідати законодавству України**. Судові та правоохоронні органи АРК є єдиною системою судових і правоохоронних органів України.

У разі протиріччя між положеннями нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та актами Ради міністрів Автономної Республіки Крим і Конституцією України та законами України діють положення Конституції України й закони України. У разі невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити їхню дію та звернутися до Конституційного Суду України для перевірки їхньої конституційності.

Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн.

Конституцію Автономної Республіки Крим приймає Верховна Рада АРК, але вона набуває чинності після затвердження її Верховною Радою України. Конституцію Криму було прийнято 21 жовтня 1998 р., а 23 грудня 1998 р. її було затверджено Верховною Радою України.

Стаття 1 Конституції **України визначила нашу державу як демократичну**. Демократичність держави затверджено, зокрема, у статті 3 Конституції: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права та свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Правам і свободам людини й громадянина, їхнім гарантіям присвячено спеціальний розділ Основного Закону. У Конституції визначено також порядок проведення виборів і референдумів, механізми захисту прав людини.

Норми Конституції України в цілому повною мірою відповідають міжнародним стандартам демократичного суспільства.

2. Національні відносини та державна символіка в Україні.

Національний склад населення різних держав світу суттєво відрізняється. Серед них є однопонаціональні, у яких значна більшість (іноді більше 90 %) належить до титульної нації, а жодна з інших не становить значної частки населення. Це, зокрема, Польща, ФРН, Швеція, Японія, Єгипет, ряд країн Латинської Америки тощо. Однак у більшості держав світу живуть представники не лише основної, так званої титульної, національності (тобто тієї, яка дала назву державі), а й багатьох інших. Це, зокрема, США, Росія, Індія, Філіппіни.

Хоча більшість населення України становлять українці, однак на території нашої держави є представники багатьох національностей. Тому з часу створення української держави приділялася велика увага врегулюванню міжнаціональних відносин. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України, «...беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятдесятидвохмільйонний народ України», прийняла Декларацію прав національностей України. У цьому документі було визначено рівність усіх громадян України незалежно від національності, їхнє рівне право обіймати будь-які посади, бути обраними до органів державної влади. Декларація проголосила право на користування рідною мовою, збереження національної самобутності тощо.

Через рік — 25 червня 1992 р. — Верховна Рада України прийняла спеціальний **Закон України «Про національні меншини в Україні»**. Відповідно до цього Закону, визначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». Отже, головним критерієм належності громадянина до національної меншини є його власне самоусвідомлення — ким він сам себе вважає.

Закон визначив обов'язок громадян усіх національностей дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Важливою ознакою закону є проголошення права національної меншини на національно-культурну автономію.

Національно-культурна автономія включає право користуватися рідною мовою, навчатися нею, розвивати національні культурні традиції, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, сповідувати свою релігію.

Національні меншини мають право створювати власні навчальні заклади, театри, бібліотеки тощо.

Закон гарантує право кожному громадянину вільно обирати свою національність. Діючим законодавством не передбачено зазначення національності в паспорті, свідоцтві про народження та інших державних документах, заборонено вимагати документи про національну належність при зарахуванні на роботу. Закон передбачив право громадянина на зазначення в документах особистих даних з врахуванням національних особливостей. Так, наприклад, у поляків і представників деяких інших національностей не існує по-батькові, існують й інші особливості.

Володіння мовою є однією з найважливіших властивостей людини, яка відрізняє її від інших живих істот. Мова також є одним з чинників об'єднання та існування нації, етнічної спільноти. Саме тому законодавство України, як і більшості держав світу, визначає статус і порядок використання мов у нашій державі.

3 Конституції України Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє

вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються: (...) 4) порядок застосування мов (...).

Державний статус української мови означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади й органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), у діяльності Збройних сил України та правоохоронних органів України; саме українською мовою друкують офіційні документи, бланки — квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо. Володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України, зайняття ряду посад (зокрема, судді, прокурора тощо), обрання Президентом України тощо.

Водночас Конституція України, визначивши державний статус української мови, гарантувала розвиток і вільне використання мов національних меншин України.

Питання використання мов національних меншин регулюється Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, яка була підписана в Страсбурзі 5 листопада 1992 р. та набула чинності для України 1 січня 2006 р. Згідно з нормами цього міжнародного документа, регіональними мовами є ті, які використовуються в межах певної території громадянами держави, які становлять групу, яка менша, ніж решта населення держави.

Більшість сучасних держав мають державні символи — державний герб, державний прапор і державний гімн. Має такі символи й наша держав.

З Конституції України Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Державний прапор — це офіційний символ держави; полотнище одного чи кількох кольорів з елементами, написами або без них, що відтворює одну або кілька політичних або національних ідей.

Державний Прапор України встановлено на будинках державних установ, організацій, на представництвах нашої держави за кордоном. Він майорить над суднами та кораблями, які зареєстровані в Україні, його зображення розміщено на українських літаках. Прапор установлюють у приміщеннях, де відбуваються засідання судів, сесії парламенту України, органів місцевого самоврядування.

Державний герб — це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях відображає її історичні, національні, соціальні й інші традиції та особливості.

Історія сучасного малого Державного Герба України сягає часів Київської держави, де він був родовим знаком князів Рюриковичів. Цей самий символ був головним елементом державного герба УНР, затвердженого в 1918 р. З 1919 по 1991 р. (з певними змінами) існував державний герб УРСР. Нинішній герб України було вперше затверджено як державний 19

лютого 1992 р. Нині зображення малого Державного Герба ми бачимо на українських грошах — банкнотах і монетах, марках — знаках поштової оплати, на офіційних документах — паспортах, документах про освіту, печатках державних установ та організацій.

Державний гімн — це офіційний урочистий музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу та є офіційним символом держави.

До 1944 р. ані Українська Народна Республіка, ані УРСР не мали офіційного державного гімну. Лише в 1945 р. у зв'язку з вступом УРСР до Організації Об'єднаних Націй було створено та затверджено гімн — «Живи Україно, прекрасна та сильна», який написали М. Бажан і П. Тичина (слова) і група композиторів на чолі з А. Лебединцем (музика). З певними змінами цей гімн існував до 1991 р.

Нині гімном України є слова лише першого куплета та приспіву відомого твору «Ще не вмерла України ні слава ні воля...», автором слів якого є П. Чубинський, музика М. Вербицького. Державний Гімн України виконують у двох варіантах — або музичний твір, або музичний твір з текстом. У будь-якому випадку під час виконання Державного Гімну присутні повинні піднятися, а військовослужбовці віддати честь. Гімном розпочинають офіційні й урочисті зібрання, що відбуваються в нашій державі, його виконують під час офіційних міжнародних матчів за участі українських команд, під звуки гімну піднімають Державний Прапор України, коли українські спортсмени вибороли перемогу на міжнародних змаганнях.

Повага до державних символів України є конституційним обов'язком кожного, хто перебуває на території нашої держави.

3. Громадянство України

Будь-яка держава не може існувати без населення. Саме поділ населення за територіальною ознакою є однією з відмінностей держави від додержавного суспільства.

Правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках, називають громадянством України.

Норми, які регулюють питання громадянства, містяться в Конституції України, Законі України «Про громадянство України», інших нормативно-правових актах нашої держави. Конституція України закріплює основні принципи громадянства України.

Конституції України Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття та припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства й права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Принцип єдиного громадянства включає як невизнання Україною належності українського громадянина до громадянства інших держав, так і недопущення існування громадянства окремих адміністративно-територіальних одиниць. Україна, як і більшість інших держав, дотримується принципу запобігання випадкам без громадянства.

Законодавство України проголосило принципи, які унеможливають автоматичне набуття або втрату громадянства України внаслідок зміни сімейного стану, місця проживання тощо. Крім того, закріплено принцип рівності громадян України незалежно від підстав, порядку й моменту набуття ними громадянства України.

Однак для того, щоб реалізувати ці принципи, громадянин повинен мати документи, які підтверджують його належність до певної держави. Перелік цих документів міститься в Законі України «Про громадянство України».

Основним документом громадянина України є паспорт. Нині в Україні запроваджено паспорти — пластикова картка, яку отримують з 14 років. Громадянин зобов'язаний дбайливо ставитися до свого документа, за втрату або пошкодження паспорта, а також за проживання без паспорта чи з недійсним паспортом передбачено притягнення до адміністративної відповідальності.

Для виїзду за кордон громадянин України повинен отримати спеціальний паспорт для виїзду за кордон. У цьому документі, крім особистих відомостей про громадянина, зокрема й біометричних — відбитків пальців і фотографії в цифровому вигляді, передбачено місце для віз держав, у які має намір вирушити громадянин, а також відповідних позначок прикордонників.

Крім загальногромадянських паспортів в Україні, як і в більшості держав світу, передбачено ряд спеціальних документів, які посвідчують особу. Це насамперед дипломатичний та службовий паспорти, які мають особи, що займають певне службове становище, вони надають їхнім власникам певні особливі привілеї (спрощений в'їзд до багатьох держав, а для власників дипломатичних паспортів — так званий дипломатичний імунітет, звільнення від митного огляду тощо).

Особливі документи видають морякам і льотчикам, адже вони дуже часто перетинають кордони, іноді, вирушаючи в рейс, навіть не можуть передбачити, де приземлиться літак чи ввійде в порт судно. Тому цим особам видають посвідчення особи моряка або члена екіпажу.

Тимчасове посвідчення громадянина України видають тим, хто отримав українське громадянство, але ще не відмовився від свого попереднього громадянства, — воно діє протягом року.

Іноді при перебуванні за кордоном громадянин України втрачає свої документи. У цьому випадку він має звернутися до консульської установи України й отримати посвідчення особи для повернення на Батьківщину.

Законодавство України визначає підстави та порядок набуття громадянства нашої держави.

Одразу зазначимо, що набуття та припинення громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років можуть відбуватися лише за їхньою згодою.

Найбільша кількість людей набуває **громадянство за народженням**.

Закону України «Про громадянство України» Стаття 7. Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземця й особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України. Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України.

Зверніть увагу: якщо хоча б один з батьків дитини є громадянином України, вона за будь-яких обставин отримує громадянство нашої держави. При цьому закон визначає, що особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Набуття громадянства за територіальним походженням було запроваджено передусім у зв'язку з тим, що чимало вихідців з України внаслідок різних життєвих обставин — навчання, робота, служба в армії тощо — опинилися за межами нашої держави. Саме тому передбачено, що людина, яка народилася або постійно проживала на території сучасної України до 24 серпня 1991 р., має право на українське громадянство. Таке ж право мають ті, хоча б один з чийх батьків, дід чи баба, рідні брат чи сестра народилися чи постійно проживали на територіях, які належали до однієї з українських держав, що існували протягом ХХ ст.

Особи, які набувають громадянство України за територіальним походженням, реєструються громадянами України.

Конституція України, міжнародні правові акти передбачають право людини змінювати своє громадянство. Іноземець чи особа без громадянства можуть бути прийняті до громадянства України за їхнім особистим клопотанням за певних умов.

Вимога відмовитися від іншого громадянства (або від усіх, якщо їх декілька) виходить з принципу єдиного громадянства. Якщо набуття громадянства України хоче особа без громадянства, вона подає декларацію про відсутність у неї іноземного громадянства. Як і у випадку з набуттям громадянства за територіальним походженням, іноземець, подаючи заяву про прийняття до громадянства України, може дати зобов'язання відмовитися від іноземного громадянства. У цьому випадку особа протягом 2 років з моменту прийняття її до громадянства України повинна подати документ про припинення іноземного громадянства.

Для більшості держав світу характерним є встановлення вимог щодо певного періоду проживання на її території. Законодавство України також має таку вимогу.

Вимоги українського законодавства щодо строку безперервного перебування на території України для прийняття до громадянства нашої держави.

- ✓ Загальна вимога до іноземця чи особи без громадянства - 5 років
- ✓ Особи, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні - 3 роки з моменту надання статусу біженця чи притулку
- ✓ Іноземець чи особа без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад 2 роки - Не встановлюється
- ✓ Іноземці чи особи без громадянства, які перебували в шлюбі з громадянином України не менше 2 років, якщо шлюб припинено внаслідок смерті подружжя - Не встановлюється

Особа, яка подає клопотання про прийняття до громадянства України, повинна отримати офіційний дозвіл на імміграцію — в'їзд в Україну на постійне проживання.

Президент України має право прийняти до громадянства України особу, яка має визначні заслуги перед державою або прийняття якої до громадянства України становить державний інтерес для України. У цьому випадку така особа відмовитися від іноземного громадянства та визнавати й виконувати Конституцію України й закони України.

Коли ж ідеться про прийняття до громадянства України дитини, хоча б один з батьків якої отримав дозвіл на імміграцію до нашої держави, має бути виконана лише одна вимога — припинення іноземного громадянства дитини.

Водночас визначено обставини, за наявності яких особа не може бути прийнята до громадянства України. Це вчинення особою злочину проти людства або здійснення нею геноциду, засудження особи в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо

тяжкого злочину, або вчинення за межами України діяння, яке за законодавством нашої держави визнається тяжким або особливо тяжким злочином.

Конституція України гарантує громадянину України право на зміну громадянства. Саме тому закон передбачає підстави припинення громадянства України.

Припинення громадянства України в будь-якому випадку відбувається на підставі Указу Президента України.

Вийти з громадянства України може будь-яка особа за власним клопотанням, якщо вона проживає за межами нашої держави.

Водночас передбачено, що вихід з громадянства України не допускається особі, яку в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або щодо якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав чинності й підлягає виконанню (до повного виконання цього вироку).

Особливий порядок встановлено для виходу з громадянства дітей. У разі виходу з громадянства України батьків або хоча б одного з них і виїзду на постійне місце проживання за клопотанням батьків дитина також може вийти з громадянства України.

Закону України «Про громадянство України» Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто (...);

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 [прийняття до громадянства України] цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка, відповідно до законодавства цієї держави, не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Обов'язковою умовою для виходу особи з громадянства України, а також застосування норм щодо втрати громадянства (крім випадку його отримання із застосуванням обману чи фальсифікації) є набуття особою громадянства іншої держави.

Важливою гарантією є норма закону про те, що особа, яка подала заяву про вихід з громадянства України, користується всіма правами громадянина та має виконувати відповідні обов'язки аж до видання Указу Президента України про припинення громадянства.

У вирішенні питань, які стосуються громадянства, беруть участь декілька державних органів.

Заяви з питань громадянства подають до місцевих органів виконавчої влади з питань громадянства (на території України) або до консульської установи України (за кордоном). Саме до цих органів треба звертатися для отримання документів, які посвідчують громадянство, із заявами про прийняття до громадянства або виходу з нього. Ці ж органи приймають рішення щодо встановлення належності до громадянства України за територіальним походженням, у порядку поновлення в громадянстві.

До повноважень цих органів належить видання документів особам, які набули громадянство України, і вилучення документів у тих, чиє громадянство припинено.

Отримавши заяву та необхідні документи щодо набуття українського громадянства або виходу з нього, ці органи передають їх зі своїми висновками до комісії з питань громадянства

при Президентіві України. Також до цієї комісії передають подання щодо втрати українського громадянства з відповідними документами.

Комісія при Президенті України з питань громадянства розглядає передані до неї заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України й подання про втрату громадянства країни та вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення чи відхилення цих заяв і подань. Також комісія має контролювати виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Вирішення питань щодо громадянства приймає Президент України, видаючи укази про прийняття до громадянства України й про припинення громадянства України.

Іноді особа не погоджується з прийнятими щодо неї рішеннями з питань громадянства. У цьому випадку вона може оскаржити їх у суді. Так само судом розглядаються скарги щодо дій та бездіяльності посадових і службових осіб, які порушують порядок і строки розгляду справ про громадянство та виконання рішень з питань громадянства.

ВИСНОВКИ

Конституція України визначила та закріпила форму нашої держави. За формою політичного правління Україна є змішаною республікою, за територіальним (державним) устроєм — унітарною державою, за політичним режимом — демократичною державою. Особливою складовою України є Автономна Республіка Крим, яка має особливий статус.

Важливою проблемою для України, як багатонаціональної держави, є забезпечення спокійних і сталих міжнаціональних відносин. Для цього представникам національних меншин гарантовано умови для збереження та розвитку їхніх культури, мови, релігії, традицій.

Суттєву роль у розвитку держави відіграє державна мова, статус якої та порядок використання закріплено Конституцією України та законами України.

Як і більшість сучасних держав, Україна має Державний Герб, Державний Гімн і Державний Прапор, повага до яких є обов'язком кожного громадянина.

Взаємні права й обов'язки людини та держави визначає поняття «громадянство».

Законодавством визначено підстави набуття громадянства України, найчастішими з яких є: за народженням, за територіальним походженням, шляхом прийняття до громадянства.

В окремих випадках громадянин України припиняє громадянство — сам виходить з громадянства або втрачає його.

У вирішенні питань щодо громадянства беруть участь органи з питань громадянства, іноземні представництва України, комісія з питань громадянства при Президенті України. Остаточне рішення про набуття або втрату громадянства України приймає Президент України.

Питання та завдання до контролю знань

1. Вступного:

- Поясніть поняття «конституційне право», «конституційно-правові відносини».
- Назвіть джерела конституційного права України та визначте їхню ієрархію відповідно до рівня їхньої юридичної сили.
- Які принципи конституційного права ви знаєте?
- Пригадайте, які елементи включає поняття «форма держави».

2. Узагальнення:

1. Яку форму держави Україна закріплено в Конституції України?
2. У Конституції України знайдіть норми, які закріплюють форму нашої держави.
3. У чому полягають особливості статусу Автономної Республіки Крим, закріплені законодавством України?
4. Поясніть поняття «національні меншини», «державні символи».
5. Які права гарантує Україна представникам національних меншин України?
6. Поясніть, у чому виявляється державний статус української мови.
7. Підготуйте повідомлення про історію державних символів нашої держави.
8. Які державні символи України вам відомі?
9. Поясніть поняття «громадянство», «громадянин».
10. Назвіть документи, які посвідчують належність до громадянства України, і поясніть призначення й особливості кожного з них.
11. Назвіть органи, які беруть участь у вирішенні питань щодо громадянства України. Складіть схему взаємодії цих органів у розв'язанні питань, пов'язаних із громадянством.

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 163 - 178 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: Україна — змішана республіка, унітарна держава, демократія; Автономна Республіка Крим, національні меншини, державна мова, державні символи України — Державний Герб, Державний Гімн, Державний Прапор, громадянство, громадянин, паспорт.

Посилання на:

ДЕКЛАРАЦІЯ про ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

З історії української державності

У березні 1917 р. в м. Києві було обрано Українську Центральну раду (УЦР), яка проголосила себе «представницьким органом всієї організованої української людності». Серед найважливіших документів, прийнятих УЦР, — чотири Універсали. У січні 1918 р. IV Універсалом Центральної ради було проголошено самостійність, незалежність і суверенітет Української Народної Республіки (УНР).

Тема: Органи державної влади України, повноваження. Місцеве самоврядування.

Мета заняття: студент/студентка досліджує повноваження та порядок обрання Верховної Ради України, Президента України, місцевого самоврядування; студент/студентка розуміє структуру Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновки про місце та роль органів державної влади в правових відносинах.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 1. Законодавча влада України. Верховна Рада. 2. Президент України 3. Виконавча влада України. Кабінет міністрів. 4. Місцеве самоврядування в Україні.
4 Заключна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

1. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
2. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутвовий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
3. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

В умовах великої сучасної держави неможливо всі питання вирішувати шляхом загального голосування. Саме тому важливим інститутом будь-якого демократичного суспільства є органи державної влади та місцевого самоврядування.

1. Законодавча влада України. Верховна Рада.

Стаття 75 Конституції України визначає, що **Верховна Рада України є парламентом, «єдиним органом законодавчої влади в Україні»**. Отже, жоден інший орган державної влади в нашій державі не може бути визначений як орган законодавчої влади.

Верховна Рада є **первинним органом державної влади**, адже формується безпосередньо шляхом загальнонародних виборів за волевиявленням громадян. До її складу входять обрані представники народу, тому її можна охарактеризувати як **представницький орган, загальнодержавний**, його повноваження поширюються на всю територію України. Верховна Рада є **колегіальним** органом: його робота неможлива без участі певної, визначеної законом, кількості депутатів, які мають спільно приймати рішення. Важливою характеристикою сучасного українського парламенту є **постійний** характер його діяльності. На відміну від своїх попередників часів радянської України, сучасний український парламент працює постійно протягом року.

За своєю структурою парламент України є **однопалатним**.

Конституція України визначає повноваження парламенту, які забезпечують її роль у політичному житті держави.

Конституції України Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) унесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
- 2) призначення Всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України в строки, передбачені цією Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє й зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту), установленому статтею 111 цієї Конституції;
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

- 12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
- 13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції; (...)
- 15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення та звільнення з посад осіб у випадках, передбачених цією Конституцією;
- 16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- 17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- 18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- 19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
- 20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення;
- 21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- 22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- 23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- 24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України;
- 25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- 26) призначення третини складу Конституційного Суду України; (...)
- 29) утворення та ліквідація районів, установлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування й перейменування населених пунктів і районів;
- 30) призначення чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- 31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- 32) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- 33) здійснення парламентського контролю в межах, визначених цією Конституцією; (...)
- 36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які, відповідно до Конституції України, віднесені до її відання.

Конституція передбачає досить «сильний», з політичної точки зору, парламент нашої держави. Адже, крім прийняття законів, бюджету, надання згоди на обов'язковість укладених

міжнародних договорів, внесення змін до Конституції України, які притаманні майже всім парламентам світу, Верховна Рада України бере активну участь у вирішенні кадрових питань, зокрема у формуванні уряду держави, Конституційного Суду України тощо.

Варто також звернути увагу на те, що са́ме Верховна Рада України має в дуже стислі строки — два дні — затвердити Укази Президента України щодо введення воєнного чи надзвичайного стану в усій державі чи окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

До складу Верховної Ради України входить 450 народних депутатів.

Для підготовки й попереднього розгляду питань, що належать до повноважень Верховної Ради України, попереднього розгляду законопроектів за окремими напрямками, виконання контрольних функцій у парламенті створюють **комітети**. Кожен комітет опікується певною сферою суспільного життя.

Визначивши кількість, назви та сферу діяльності кожного комітету, Верховна Рада обирає членів комітетів, їхніх голів і заступників з числа народних депутатів України.

Відповідно до закону, комітет має три основні функції.

Здійснюючи **законопроектну функцію**, комітети розробляють проекти законів та інших актів Верховної Ради України, здійснюють їхній попередній розгляд і, у разі необхідності, доопрацювання, узагальнюють зауваження та пропозиції, які надійшли до законопроектів.

Організаційна функція комітету реалізується шляхом збору й аналізу інформації з питань, які належать до його повноважень, попереднього обговорення кандидатур посадових осіб, яких призначає чи затверджує Верховна Рада України, і підготовки щодо цих кандидатур відповідних висновків. Комітет має право пропонувати питання для внесення до порядку денного Верховної Ради, розглядає звернення, які надходять до нього.

Контрольна функція комітетів полягає в аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їхніх посадових осіб з питань, що належать віданню комітету, підготовці та поданні відповідних висновків і рекомендацій на розгляд Верховної Ради України. Комітет має право здійснювати контроль за виконанням Державного бюджету України в частині, що належить до його відання, готувати та подавати на розгляд Верховної Ради України запит до Президента України.

З метою здійснення контрольної функції комітети взаємодіють із Рахунковою палатою та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Для організації роботи парламенту передбачено обрання **Голови Верховної Ради**, його **першого заступника та заступника**. Кандидатури керівників Верховної Ради мають право вносити депутатські фракції, окремі народні депутати, можливе також самовисунення. Рішення щодо кандидатур на посаду Голови Верховної Ради України приймається таємним голосуванням за допомогою бюлетенів. Обраним Головою Верховної Ради України вважається кандидат, який отримав більшість голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, за умови, що бюлетені для таємного голосування отримали не менше двох третин народних депутатів від їхньої фактичної чисельності. Так само відбувається обрання першого заступника та заступника Голови Верховної Ради.

Голова Верховної Ради веде засідання Верховної Ради, організовує роботу Верховної Ради, координує діяльність її органів, представляє парламент у відносинах з іншими органами державної влади України й органами влади інших держав і міжнародними організаціями. Йому належить право підпису актів, прийнятих Верховною Радою України.

Організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді здійснює

Апарат Верховної Ради. До нього входять технічні працівники — від помічників народних депутатів і наукових консультантів до комп'ютерників, водіїв і прибиральниць.

Апарат Верховної Ради України бере участь у розробленні законопроектів, проводить експертизу законопроектів, здійснює організаційне забезпечення діяльності парламенту, надає допомогу в роботі комітетам, фракціям, народним депутатам. Саме апарат організовує ведення стенограм і протоколів засідань комітетів і пленарних засідань та їхнього видання, ведення веб-сайту Верховної Ради й навіть господарське обслуговування парламенту.

Діяльність Верховної Ради України забезпечують також Парламентське видавництво, Інститут законодавства Верховної Ради, парламентські видання — журнал «Віче» і бюлетень «Відомості Верховної Ради України».

Конституція України передбачає, що всі державні органи повинні діяти відповідно до порядку, визначеного законодавством України. Порядок роботи Верховної Ради України визначають Конституція України та **Закон України «Про регламент Верховної Ради України»**.

Регламент визначає, що Верховна Рада України проводить свої засідання в будинку Верховної Ради за адресою: м. Київ, вул. Грушевського, 59. Водночас не виключено проведення засідань за рішенням Верховної Ради в інших місцях.

Традиційно роботу парламенту організовують за сесіями.

На першу сесію новообрана Верховна Рада України збирається не пізніше, ніж на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України на урочистому засіданні новообрані народні депутати складають перед Верховною Радою присягу, яку зачитує найстарший за віком народний депутат України. Після проголошення тексту присяги вони підписують її. Після цього депутати набувають своїх повноважень.

Існує декілька видів сесій залежно від порядку їхнього скликання та часу проведення. Конституція чітко визначає строки проведення **чергових сесій** Верховної Ради України: вони проводяться двічі на рік і починаються першого вівторка лютого й першого вівторка вересня кожного року, тривають протягом кількох місяців.

Передбачена можливість скликання **позачергової сесії** Верховної Ради України. Така сесія може бути скликана за вимогою Президента України або не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Позачергова сесія парламенту скликається Головою Верховної Ради України з обов'язковим зазначенням порядку денного.

Особливий порядок передбачено для скликання сесій у разі оголошення в державі чи окремій її частині надзвичайного або військового стану. У цьому випадку сесія збирається протягом двох днів без оголошення — автоматично.

Конституція України та Регламент Верховної Ради України визначають порядок роботи Верховної Ради України. Робота парламенту України здійснюється в кількох Верховна Рада України формах.

Сесії Верховної Ради складаються з пленарних засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових слідчих комісій і тимчасових спеціальних комісій, що проводяться в період між пленарними засіданнями, роботи народних депутатів у депутатських фракціях і з виборцями.

Найвідомішою формою роботи Верховної Ради є пленарні засідання. Це регулярні зібрання народних депутатів України у визначений час і у визначеному місці, що проводяться за встановленою процедурою. На них розглядаються питання, які за Конституцією України

належать до повноважень Верховної Ради України, і приймаються відповідні рішення з цих питань шляхом голосування народних депутатів України.

Брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради повинні всі народні депутати. Ці засідання, як правило, проводять відкрито, тобто на них можуть бути присутніми не лише народні депутати, а й журналісти, запрошені, інші особи. Однак часом на засіданнях можуть обговорюватися питання, оприлюднення інформації з яких є небажаним. Це питання оборони, державної безпеки, окремі економічні питання та боротьби із злочинністю тощо. У цих випадках за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України проводиться закрите засідання.

Рішення Верховної Ради України приймаються тільки на її пленарних засіданнях шляхом голосування. Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто. Найчастіше для цього використовують спеціальну систему для голосування «Рада».

Законом також передбачено проведення **урочистих засідань**, на яких, як правило, рішення не приймаються. Саме на урочистих засіданнях відбувається складення присяги новообраними народними депутатами України та складення присяги українському народові новообраним Президентом України.

Іноді засідання парламенту може бути проведено у формі **парламентських слухань**. Парламентські слухання — це засідання парламенту, під час яких відбувається вивчення питань, що становлять суспільний інтерес і потребують законодавчого врегулювання. У таких слуханнях беруть участь не лише депутати, а й запрошені спеціалісти тієї сфери, яка розглядається.

Другою важливою формою роботи Верховної Ради є діяльність комітетів.

Процедуру розроблення та прийняття законів називають законодавчим процесом.

Він має кілька етапів. Порядок прийняття законів України визначає Конституція України.

Робота над новим законом починається із **законодавчої ініціативи — пропозиції прийняти його або внести зміни до діючого, що виходить від осіб чи установ, яким надано таке право. Право законодавчої ініціативи, відповідно до Конституції України, мають Президент України, народні депутати, Кабінет Міністрів України.**

Запропонований закон спочатку розглядають у відповідному комітеті Верховної Ради України. Народні депутати обговорюють його й, у разі згоди з основними положеннями закону, виносять його на перше читання на пленарному засіданні Верховної Ради України. Під час першого читання народні депутати обговорюють законопроект у цілому, визначаючи доцільність його прийняття. Якщо принципово положення закону депутати вважають правильними, він повинен бути прийнятий шляхом голосування більшістю від конституційного складу народних депутатів.

Після цього законопроект повертається до комітету й кожен депутат має право подати свої пропозиції щодо внесення до нього змін, доповнень, уточнень тощо. Усі пропозиції обговорюються членами комітету, а потім і всіма депутатами на пленарному засіданні. Це — друге читання.

Після постатейного обговорення та голосування закон виносять на голосування в цілому. Конституційний склад Верховної Ради України — 450 депутатів, отже, для прийняття закону треба, щоб його підтримали не менше 226 парламентарів.

Після прийняття закону його має підписати Голова Верховної Ради та направити Президентові України. Протягом 15 днів Президент України або підписує та офіційно оприлюднює його, або повертає закон зі своїми вмотивованими та сформульованими

пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду — як іноді кажуть: накладає «вето».

Після підписання закону Президентом текст нового нормативного акта публікують у пресі й він набирає чинності.

Однією з важливих функцій парламенту є контрольна. Основи парламентського контролю визначено Конституцією України. Так, Верховна Рада здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України та використанням його коштів. Для цього передбачено створення спеціального органу — **Рахункової палати**, яка здійснює контроль від імені Верховної Ради України.

Важливим напрямом контролю парламентом є контроль за роботою Кабінету Міністрів України. Він здійснюється шляхом формування уряду, затвердження програми його діяльності. Верховна Рада України має право розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Так само Верховна Рада здійснює парламентський контроль шляхом заслуховування щорічних і позачергових послань Президента, затвердження рішень про надання Україною займів та економічної допомоги іноземним і міжнародним організаціям, про одержання Україною займів від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій та здійснення контролю за їхнім використанням; схвалення рішень про згоду щодо надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України в іншу державу або допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження указів Президента України про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

До форм парламентського контролю також належить право парламенту на припинення повноважень Президента України в порядку здійснення імпичменту.

Особливою формою парламентського контролю є депутатський запит.

Депутатський запит — вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка висувається на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їхнього підпорядкування та форм власності, дати офіційну відповідь з питань, що належать до їхньої компетенції.

2. Президент України.

У багатьох сучасних державах главою держави є президент. Така посада передбачена Конституцією України.

Конституції України Стаття 102. Президент України є главою держави й виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина.

Зверніть увагу: Президент України є главою держави, він не входить до складу жодної з гілок державної влади, не очолює виконавчу владу, як це передбачено конституціями ряду інших держав. Уперше посада президента нашої держави була запроваджена Законом «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», прийнятим 20 квітня 1991 р. У ньому передбачалося, що президент є

найвищою посадовою особою УРСР і главою виконавчої влади. 14 лютого 1992 р. статус президента був змінений: він став главою держави та главою виконавчої влади. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. визначив, що як глава виконавчої влади президент очолює уряд — Кабінет Міністрів України. Однак Конституцією України 1996 р. було визначено нинішній статус президента.

Конституція України надає Президентові України право недоторканності на час виконання повноважень. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку здійснення імпідменту.

Конституції України Стаття 106. Президент України:

- 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку й правонаступництво держави;
- 2) звертається з посланнями до народу та з щорічними й позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України в строки, установлені цією Конституцією;
- 8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;
- 9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше, ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
- 10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- 11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- 13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- 14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- 15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- 16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки й оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України й інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання та класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; установлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування; 28) створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі й інші допоміжні органи та служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України. Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.

Президент України має повноваження в різних сферах. Важливим напрямом діяльності глави держави є участь у законодавчому процесі. Президент має право законодавчої ініціативи, підписує закони, прийняті Верховною Радою України, а також має право накласти «вето» на закон, повернувши його до парламенту зі своїми зауваженнями.

Саме Президент України вносить до парламенту кандидатуру Прем'єр-міністра України, міністрів оборони та закордонних справ, призначає та звільняє глав обласних, Київської та Севастопольської міських і районних державних адміністрацій.

Президент має право зупинити дію актів Кабінету Міністрів України, однак при цьому глава держави повинен одночасно звернутися до Конституційного Суду України для перевірки конституційності цих актів.

Як і в більшості держав світу, Президент України має чималі повноваження у сфері зовнішньої політики та забезпечення обороноздатності держави.

Так, саме Президент України приймає рішення про визнання іноземних держав, приймає послів інших держав в Україні та призначає послів України до інших держав, має право від імені України підписувати міждержавні договори.

Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, призначає вищих керівників Збройних сил України й інших військових формувань. У разі необхідності Президент має право оголосити надзвичайний стан, воєнний стан, оголосити окремі території держави зонами надзвичайної екологічної ситуації, оголосити мобілізацію.

Важливо зазначити, що Президент України не має права передавати будь-кому свої повноваження.

Порядок проведення виборів Президента України визначають Конституція України та Закон України «Про вибори Президента України».

Конституція визначає, що строк повноважень Президента України становить п'ять років. При цьому одна особа не може обіймати посаду Президента більше, ніж два строки підряд.

Визначено вимоги до особи, що претендує бути обраною на посаду Президента України. Претендувати на цю посаду може громадянин України, який має право голосу, досягнув 35 років, останні 10 років перед виборами постійно проживає в Україні та володіє державною мовою.

Не має права бути кандидатом у Президенти України особа, яка має судимість за умисний злочин, яка не знята або не погашена в установленому порядку.

Президент України обирається на загальних прямих виборах. Право висувати кандидатів у Президенти України мають політичні партії, виборчі блоки, можливе також самовисунення кандидата в Президенти України. Умовою реєстрації кандидата в Президенти є внесення грошової застави в розмірі 2,5 млн грн. Ці кошти повертаються лише кандидатам, які за наслідками голосування в першому турі будуть уключені до бюлетеня для повторного голосування, або особі, обраній Президентом України в першому турі виборів.

Якщо в першому турі один з кандидатів отримає більше 50 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, він визнається обраним. Однак таку кількість голосів отримують дуже рідко, тому, як правило, призначається другий тур виборів — повторне голосування. До бюлетеня повторного голосування включають двох кандидатів, які в першому турі набрали найбільшу кількість голосів виборців. Переможцем другого туру визнається кандидат, який набрав хоча б на один голос більше, ніж його суперник.

Чергові вибори Президента України відбуваються в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. Якщо ж повноваження Президента, відповідно до Конституції України, було припинено достроково, позачергові вибори Президента України проводять протягом дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Новообраний Президент України набуває повноважень після прийняття ним присяги народові України. Присяга здійснюється на урочистому засіданні Верховної Ради України. Засідання має бути проведено не пізніше, ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція України передбачає декілька підстав дострокового припинення повноважень Президента України.

Президент має право сам подати у відставку. При цьому закон передбачає процедуру, яка повинна унеможливити зловживання цією процедурою, — Президент України повинен особисто виголосити заяву про свою відставку на засіданні Верховної Ради України.

У разі, коли постає питання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, повинен бути наданий медичний висновок і письмове подання Верховного Суду України. На підставі цих документів питання розглядається на Верховній Раді

України й має бути підтверджене рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу. Також достроково припиняються повноваження Президента в разі його смерті.

Найскладнішою є процедура дострокового припинення повноважень Президента України в порядку імпідменту.

Імпідмент — це процедура притягнення парламентом до конституційної відповідальності найвищих посадових осіб (в Україні — Президента України).

Конституція України передбачає, що при Президентові України створюється Рада національної безпеки та оборони (РНБО) — координаційний орган з питань національної безпеки та оборони. Президент очолює Раду національної безпеки та оборони і формує її персональний склад. Ряд посадових осіб — Прем'єр-міністр України, міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, міністр внутрішніх справ України, міністр закордонних справ України входять до складу РНБО за посадою. У засіданнях ради має право брати участь Голова Верховної Ради України. Безпосередню організацію роботи РНБО здійснює секретар ради, якого призначає на посаду та звільняє Президент України.

3. Виконавча влада України. Кабінет міністрів.

Надзвичайно важливе значення в діяльності держави має виконавча влада. Вищим органом у системі органів виконавчої влади нашої держави є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України є колегіальним органом влади.

Кабінет Міністрів України очолює Прем'єр-міністр України. Коаліція більшості депутатів у Верховній Раді України пропонує кандидатуру Прем'єр-міністра України Президентові України, який вносить кандидатуру на розгляд парламенту. Саме Верховна Рада України приймає рішення про призначення прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

До складу уряду входять також перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри. Кандидатури всіх членів уряду, крім міністра оборони та міністра закордонних справ, пропонує прем'єр-міністр.

Рішення щодо призначення членів уряду приймає Верховна Рада України.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією.

Ця норма значною мірою визначає підстави припинення повноважень уряду.

Насамперед передбачено, що Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Крім того, кожен із членів уряду має право сам заявити про свою відставку. При цьому в разі відставки Прем'єр-міністра України або прийняття Верховною Радою резолюції про недовіру уряду припиняються повноваження всіх членів Кабінету Міністрів. Однак діяльність виконавчої влади повинна бути безперервною, тому в разі складення повноважень перед новообраною Верховною Радою або відставки уряду він продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Повноваження уряду визначає Конституція України.

Конституції України Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

- 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина;
- 3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;
- 4) розробляє й здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України;
- 5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- 6) розробляє проект закону про Державний бюджет України й забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- 7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- 8) організовує й забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- 9) спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
- 9.1) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- 9.2) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
- 10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Центральні органи виконавчої влади здійснюють свою діяльність на всій території нашої держави. До цих органів належать міністерства, служби (архівна, казначейська, прикордонна, міграційна тощо), агентства (автодоріг, водних ресурсів тощо), інспекції (екологічна, архітектурно-будівельна тощо), центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, Фонд державного майна тощо).

Міністерства — це центральні органи виконавчої влади, які забезпечують реалізацію державної політики в окремих сферах суспільного життя.

Серед міністерств є **галузеві**, які відповідають за певну галузь суспільного життя (це, зокрема, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України тощо), і **функціональні**, які реалізують державну політику в певній сфері, мають **міжгалузовий** характер (наприклад, Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України тощо). На чолі міністерства стоїть міністр, який є членом Кабінету Міністрів України й особисто відповідає за реалізацію державної політики у відповідній сфері.

Виконавча влада повинна діяти в кожному населеному пункті, на всій території нашої держави.

До місцевих органів державної виконавчої влади належать обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Голів місцевих державних адміністрацій за поданням Кабінету Міністрів України призначає та звільняє Президент України. Після призначення голови адміністрацій формують їхній склад — заступників, начальників управлінь, відділів тощо. Необхідно зазначити, що хоча до складу адміністрацій входять багато державних службовців, владні повноваження місцевої державної адміністрації здійснює одноособово її голова. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України й

Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня; їхні рішення, що суперечать Конституції України, законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Так утворюється своєрідна «вертикаль» виконавчої влади — від Кабінету Міністрів України до районних державних адміністрацій, між якими є відносини підпорядкованості та контролю.

Обласні та районні ради мають право делегувати частину своїх повноважень відповідним державним адміністраціям. У цьому випадку в частині здійснення цих повноважень адміністрації підзвітні та підконтрольні тим радам, які делегували їм ці повноваження.

Рада може висловити недовіру голові державної адміністрації відповідного рівня.

Конституція України визначає основні повноваження місцевих державних адміністрацій.

Конституції України Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Голови місцевих державних адміністрацій на виконання своїх повноважень видають розпорядження, керівники окремих підрозділів (управлінь, відділів тощо) — накази. Ці акти, якщо вони прийняті в межах наданих повноважень, обов'язкові для виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

4. Місцеве самоврядування в Україні.

У будь-якій демократичній державі громадянам має бути забезпечена можливість участі в управлінні суспільством. При цьому не лише на рівні держави в цілому, а й у кожному селі, місті та селищі. Це право забезпечують органи місцевого самоврядування.

Конституція України визначає, що **місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.**

Місцеве самоврядування здійснюється відповідно до певних принципів. Насамперед джерелом місцевого самоврядування є **народ**. Беручи участь у здійсненні місцевого самоврядування, громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державою. При цьому вони можуть реалізувати своє право як безпосередньо, так і через обрані ними органи місцевого самоврядування. У цьому полягає **принцип народовладдя**. Розвитком цього принципу є **принцип виборності** — це єдиний шлях формування органів місцевого самоврядування. Крім того, органи місцевого самоврядування підзвітні відповідним територіальним громадам, громади мають право вимагати від обраних ними органів звіт про діяльність, витрачання коштів

і використання майна громади. Діяльність місцевого самоврядування будується на **основі норм Конституції та законів України**. Усі органи місцевого самоврядування діють відповідно до повноважень, які вони мають згідно із законодавством. Про свою роботу органи місцевого самоврядування зобов'язані інформувати населення, їхня діяльність висвітлюється в засобах масової інформації — це є **реалізацією принципу гласності**. У діяльності органів місцевого самоврядування повинні поєднуватися **місцеві та державні інтереси**. Кожний з органів самоврядування має **організаційну та фінансову самостійність**. Це означає, що кожен орган самоврядування не залежить від інших, у межах своїх повноважень він самостійно приймає рішення. До того ж законодавство передбачає джерела **фінансового забезпечення** кожного з органів самоврядування — податки, інші джерела надходжень до бюджету кожного рівня. Водночас держава гарантує органам місцевого самоврядування різноманітну підтримку — **правову, фінансову, організаційну**.

Систему органів місцевого самоврядування становлять сільські, селищні та міські ради, які є представницькими органами. До їхнього складу входять депутати, обрані на загальних виборах відповідною територіальною громадою строком на п'ять років. Очолює сільську, селищну й міську раду відповідно сільський, селищний чи міський голова. Його обирають громадяни відповідного населеного пункту прямим голосуванням строком на п'ять років. Він є головною посадовою особою територіальної громади, свої повноваження виконує на постійній основі, тобто не може обіймати інших посад.

Сільські, селищні та міські ради для здійснення виконавчих функцій, повсякденної організації життя територіальної громади створюють виконавчі органи — виконавчі комітети, а також управління, відділи за напрямками роботи. Ці виконавчі органи (на відміну від місцевих органів державної виконавчої влади) підпорядковані й підзвітні відповідним радам.

Протягом останніх років в Україні відбувається процес утворення територіальних громад. Метою створення об'єднаних громад є передусім підвищення дієздатності органів місцевого самоврядування, укріплення їхньої матеріальної та фінансової бази, економія коштів.

Громади кількох сіл, селищ, невеличких міст можуть прийняти рішення про утворення об'єднаної територіальної громади. При цьому об'єднана громада повинна мати єдину територію, тобто не може складатися з кількох частин, які не поєднуються між собою. Територія громади повинна входити лише до однієї області. Центром громади визначається населений пункт, який має бути наближений до географічного центру громади та мати розвинену інфраструктуру.

Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» Стаття 14

1. Староста (...)

2. Староста є посадовою особою місцевого самоврядування.

3. Староста:

1) представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;

2) сприяє жителям села, селища в підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;

3) бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища;

4) вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного села, селища виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності та їх посадових осіб;

5) здійснює інші обов'язки, визначені Положенням про старосту (...).

Конституція України визначає повноваження органів місцевого самоврядування.

Конституції України Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку й контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; установлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують і ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції. Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні й обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

До складу будь-якої місцевої ради входять депутати. На відміну від народних депутатів України, які виконують свої обов'язки на професійній основі й не можуть обіймати інших посад, депутати місцевих рад поєднують депутатську діяльність із своєю професійною діяльністю — працюють там, де працювали до обрання. Вони збираються на сесії, як правило, декілька разів на рік (але не рідше, ніж один раз на квартал). Винятками є голови рад, їхні заступники та секретарі рад, які працюють на постійній професійній основі.

ВИСНОВКИ

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні. До її складу входять 450 народних депутатів.

У структурі парламенту — комітети з напрямів роботи, Голова Верховної Ради та його заступники.

Парламенту України належать дуже вагомі політичні повноваження, серед яких — внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження бюджету, а також суттєві кадрові повноваження, зокрема у формуванні уряду України.

Порядок роботи Верховної Ради визначає Закон України «Про регламент Верховної Ради України». Верховна Рада здійснює роботу сесійно у формі пленарних засідань, роботи комітетів, роботи з виборцями тощо. Найважливішим напрямом роботи парламенту є законодавча робота. Також Верховна Рада України здійснює контрольні функції в різних формах, передбачених законом.

Президент України є главою держави та має чимало повноважень у різних сферах суспільного життя.

Він обирається на загальнонародних виборах строком на п'ять років.

Конституція передбачає порядок дострокового припинення повноважень Президента України.

При Президентові України створюється Рада національної безпеки та оборони як координаційний орган з питань національної безпеки та оборони.

Важливу роль в організації життя держави відіграють органи виконавчої влади.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. До центральних органів належать міністерства й інші органи центральної виконавчої влади. Місцевими органами державної виконавчої влади є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Громадянам України гарантується право на місцеве самоврядування.

До системи органів місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські, районні й обласні ради, а також органи самоуправління об'єднаних територіальних громад.

Органи місцевого самоврядування здійснюють управління відповідними територіями, співпрацюють з місцевими органами державної виконавчої влади.

Нині в Україні відбувається створення об'єднаних територіальних громад, обрання їхніх органів і старост населених пунктів, які входять до їхнього складу.

Питання та завдання до контролю знань

1. Вступного:

- Які органи нашої держави формуються шляхом проведення виборів?
- Пригадайте, як обирають депутатів місцевих рад

2. Узагальнення:

1. Визначте правовий статус Верховної Ради України.
2. Визначте основні повноваження Верховної Ради України в різних сферах.
3. Складіть схему структури Верховної Ради України.
4. Визначте повноваження комітетів Верховної Ради України та знайдіть інформацію про виконання ними цих повноважень.
5. Поясніть поняття «депутатський запит», «сесія», «законодавча ініціатива», «законодавчий процес».
6. Які види сесій Верховної Ради України ви знаєте?
7. Порівняйте
А пленарні засідання та роботу в комітетах Верховної Ради України
Б порядок скликання різних видів сесій Верховної Ради України
В різні форми парламентського контролю
8. Поясніть поняття «імпічмент», «Рада національної безпеки та оборони».
9. Визначте правовий статус Президента України.
10. Порівняйте вимоги, які висувають до кандидатів у народні депутати та кандидатів на посаду Президента України, і поясніть різницю між ними.
11. Поясніть поняття «Кабінет Міністрів України», «міністерства», «місцеві державні адміністрації».
12. Як формується Кабінет Міністрів України?

13. Поясніть поняття «місцеве самоврядування», «територіальна громада», «сільський, селищний, міський голова», «виконавчі органи органів місцевого самоврядування», «об'єднана територіальна громада», «староста села, селища».

14. Назвіть основні принципи, на яких будується діяльність органів місцевого самоврядування

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 220 - 247 - 155 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: парламент — Верховна Рада України, комітети Верховної Ради, Президент України — глава держави; імпічмент; Рада національної безпеки та оборони (РНБО), Кабінет Міністрів України, міністерства, місцеві державні адміністрації, місцеве самоврядування; територіальна громада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи органів місцевого самоврядування — виконавчі комітети; об'єднана територіальна громада; староста села.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.cvk.gov.ua/> — офіційний сайт Центральної виборчої комісії України.

<http://rada.gov.ua/> — офіційний сайт Верховної Ради України.

<http://www.president.gov.ua/> — офіційний сайт Президента України;

<http://www.rnbo.gov.ua/> — офіційний сайт Ради національної безпеки та оборони України.

<http://www.kmu.gov.ua> — офіційний сайт Кабінету Міністрів України.

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93-15> — Закон «Про статус депутатів місцевих рад»;

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-19> — Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»;

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> — Закон України «Про місцеве самоврядування».

Лекція № 7

з навчальної дисципліни Основи правознавства (Правознавство)

Тема: Правопорушення. Юридична відповідальність.

Мета заняття: студент/студентка досліджує поняття правові правовідносини, правове поведінка, правопоркшення та юридична відповідальність, їх види та принципи; студент/студентка розуміє структуру правовідносин, їх учасників, склад правопорушення його характеристики, поняття презумція невинуватості її особливості; студент/студентка аналізуючи отриману інформацію робить висновки про вікові межі юридичної та інших видів відповідальності, підстави її не використання.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, опорні конспекти, схема.

Час – 2 години.

План проведення лекції

Структура лекції	Відведений час	Методичні вказівки
1 Організаційна частина	3 хв.	Привітання та визначення присутності студентів на занятті
2 Актуалізація опорних знань, та мотивація навчальної діяльності	15 хв.	Вступне зауваження, мотивація актуальності теми, формулювання мети лекції, огляд головних питань теми
3 Основна частина (викладення навчальних питань лекції)	50 хв.	Головне місце приділяється викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Основні питання лекції: 4. Правові відносини. Види правовідносин 5. Суб'єкти правовідносин 6. Правова поведінка 7. Правопорушення. Юридична відповідальність.
4 Заключна частина: Домашнє завдання: (відповідно до робочої програми)	12 хв.	Узагальнення, теоретичні і фактичні висновки, закріплення вивченого на лекції матеріалу.

Література

4. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.
5. Філіпенко Т.М. Правознавство: (проф. рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти /Т.М. Філіпенко, В.Л. Сутковий. – Київ : Генеза, 2018. – 352 с.: іл.
6. Гавриш С.Б. Правознавство: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко – К.: Генеза, 2010. – 416 с.: іл.

Навчальні матеріали лекції

Вступ

Кожному з вас постійно доводиться спілкуватися з іншими людьми. Ви домовляєтеся з другом про спільне тренування, з дівчиною — про зустріч, за проханням батьків купуєте продукти в магазині, позичаєте книжку у свого однокласника, улаштовуєтеся на роботу у вільний від навчання час. У кожному з цих випадків ви вступаєте в певні відносини з іншими людьми.

1. Правові відносини. Види правовідносин.

Ви вже знаєте, що норми права регулюють лише найважливіші соціальні відносини, велика ж кількість інших регулюється іншими соціальними нормами.

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами.

Правові відносини мають певні ознаки. Насамперед правовідносини є особливим видом соціальних відносин. Їхніми учасниками стають люди або інші передбачені законодавством учасники правовідносин. Вони мають певний економічний, політичний, соціальний або інший зміст, який має важливе значення для їхніх учасників.

По-друге, обов'язковою ознакою правовідносин є їхнє регулювання за допомогою норм права. Будь-які соціальні відносини мають певне регулювання. Воно може здійснюватися за допомогою моралі, релігійних норм тощо, однак саме правовідносини додатково регулюються також і нормами права.

Ще однією ознакою правовідносин є їхній свідомий характер. Правовідносини виникають унаслідок вольових дій людей на відміну від інших соціальних відносин, які можуть часом виникнути стихійно.

Правові відносини характеризуються наявністю в них подвійного змісту. З одного боку, змістом будь-яких правовідносин є права й обов'язки учасників, з іншого — реальні дії учасників правовідносин.

Ще одна особливість — можливість захистити правовідносини за допомогою держави. В інших суспільних відносинах учасники не можуть розраховувати на підтримку держави, у разі ж порушення норм права учасниками правовідносин можливе застосування державного примусу.

У житті суспільства виникає велика кількість різних правовідносин. Існує декілька критеріїв, за якими поділяють правовідносини.

Передусім правовідносини можна класифікувати за галузями права, якими регулюватимуться ці відносини. Якщо йдеться про покарання за злочин, ітиметься про кримінальні правовідносини, дарування породжує цивільні правовідносини, одруження — сімейні, а влаштування на роботу — трудові. Кількість видів правовідносин за галузями права відповідатиме кількості існуючих галузей права.

Іншим видом поділу правовідносин є **поділ залежно від кількості суб'єктів-учасників правовідносин**. Прості правовідносини передбачають участь у них лише **двох сторін**. Саме такими є більшість правовідносин, приклади яких наводилися вище. Іноді в правовідносинах беруть участь, маючи відповідні права й обов'язки, більше двох суб'єктів. Так відбувається, коли особа бере в борг під поруку іншої особи (у цьому випадку в правовідносинах беруть участь той, хто надає щось у борг, той, хто взяв у борг, а також той, хто дав поруку за боржника).

Поділ на односторонні та двосторонні визначає **характер обов'язків учасників правовідносин**. Двосторонні правовідносини передбачають, що кожна зі сторін має **як права, так і обов'язки**. Такими є купівля-продаж, оренда, шлюб тощо. А от дарування є прикладом односторонніх правовідносин — одна сторона (обдаровуваний) має лише права, а інша (дарувальник) — тільки обов'язки.

Правовідносини можна також класифікувати за **характером зобов'язань суб'єкта правовідносин**. Якщо суб'єкт повинен вчинити певні дії (як при влаштуванні на роботу, укладанні шлюбу), правовідносини вважають **активними**. Якщо ж суб'єкт має утриматися від вчинення певних дій, то йдеться про **пасивні** правовідносини.

Іноді правовідносини поділяють залежно від того, які елементи правової норми діятимуть, які функції виконують правовідносини. Якщо йдеться про правомірні дії учасників правовідносин, вони керуються диспозицією правової норми, яка регулює відповідні правовідносини, — це **регулятивні правовідносини**. Якщо ж для регулювання відносин доведеться звернутися до санкції норми права, тобто в діях учасників є порушення, то йтиметься про **охоронні правовідносини**.

Правовідносини є досить складним явищем. Саме тому вони мають певну структуру.

Суб'єкт правовідносин — фізична або юридична особа, яка є учасником правовідносин і має юридичні права й обов'язки.

Об'єкт правовідносин — явища та предмети навколишнього світу, на які спрямовані права й обов'язки учасників правовідносин, щодо яких виникають правовідносини.

Ураховуючи різноманітність правовідносин, надзвичайно широким і різноманітним є й коло об'єктів правовідносин.

Найчастіше об'єктами правовідносин стають матеріальні блага — різноманітні речі, гроші й цінності. Саме вони є об'єктом купівлі-продажу, дарування тощо. Іноді до окремої групи об'єктів правовідносин належать цінні папери — акції, облігації, чеки тощо. Нематеріальні особисті блага — це життя, свобода, честь і гідність, право на ім'я, недоторканність. Нематеріальні блага досить часто стають об'єктом кримінальних, адміністративних правовідносин — так життя є об'єктом убивства, гідність виступає об'єктом клевети тощо. Часом у цивільних, господарських правовідносинах об'єктом стає поведінка, дії, послуги. Об'єктом правовідносин можуть стати результати духовної творчості — літературний чи художній твір, кіносценарій чи сама кінокартина, відкриття, винаходи, які можуть бути продані, подаровані, можуть бути укладені договори щодо порядку їхнього використання.

Третя складова правовідносин — їхній зміст. При цьому зміст правовідносин включає фактичний та юридичний зміст.

Фактичний зміст (іноді його називають матеріальним змістом) — це фактична поведінка, яку здійснює суб'єкт правовідносин.

Наприклад, фактичним змістом купівлі-продажу є передання грошей покупцем продавцеві й зустрічне передання товарів.

Юридичний зміст правовідносин — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин.

При купівлі-продажу, наприклад, покупець має право отримати повну та достовірну інформацію про товар, зобов'язаний своєчасно сплатити покупку та забрати товар, продавець, у свою чергу, повинен надати згадану інформацію, забезпечити належну якість товару, передати товар у встановлений строк тощо.

2. Суб'єкти правовідносин.

Одним із невід'ємних елементів правовідносин є їхні суб'єкти, адже в будь-які відносини вступають певні особи.

Можна визначити декілька ознак суб'єктів правовідносин. Будь-який учасник правовідносин повинен мати можливість брати участь у правовідносинах. Для цього учасник правовідносин має бути відособлений від інших, а також бути здатним самостійно формувати та висловлювати свою волю.

Крім того, суб'єкт правовідносин повинен мати певні юридичні властивості. Для того щоб брати участь у правовідносинах, особа повинна мати правосуб'єктність.

Суб'єктами правовідносин можуть бути різні особи.

Фізичні особи — це громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Фактично учасником правовідносин може бути будь-яка людина.

Учасниками можуть бути й **юридичні особи — організації, зареєстровані в установленому порядку.** Суб'єктами правовідносин можуть бути підприємства, установи, організації, держава, територіальні громади — міста, села, а також області, райони тощо.

Юридична особа повинна мати певні ознаки, зокрема власне найменування. У неї є власне відокремлене майно, рахунок у банку. Юридична особа виступає в правових відносинах від свого імені, вона може бути відповідачем і позивачем у суді.

Правосуб'єктність — це здатність фізичної та юридичної особи в установленому порядку бути суб'єктами правовідносин, носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Для фізичної особи правосуб'єктність складається з кількох елементів

- ✓ Правоздатність
- ✓ Дієздатність
- ✓ Деліктоздатність.

Правоздатність — здатність особи мати юридичні права й обов'язки.

Уперше поняття «правоздатність» було запроваджено французьким Цивільним кодексом 1804 р. (так званим Кодексом Наполеона). Відповідно до законодавства України, правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження й зберігається до смерті.

У сучасному світі не може існувати людина, яка не має правоздатності. Більше того, жодна людина не може навіть за власним бажанням відмовитися від правоздатності. Правоздатність невід'ємна від особи, вона не залежить від віку, професії, статі й інших обставин. Правоздатність не може передаватися іншим особам. Кожна людина має однакову правоздатність, у принципі особа може мати будь-які права, які передбачені законодавством.

Розрізняють три види правоздатності — **загальну, галузеву та спеціальну.**

Загальна передбачає можливість фізичної чи юридичної особи брати участь у правовідносинах. Таку правоздатність фізична особа має з моменту народження, а юридична — з моменту реєстрації.

Галузева правоздатність передбачає можливість участі особи в правовідносинах певної галузі права. При цьому вік, з якого особа може брати участь у правовідносинах певної галузі права, у різних галузях суттєво відрізняється. Так, учасником трудових правовідносин особа може бути лише з 14 років.

Спеціальна правоздатність визначає можливість особи брати участь у конкретному виді правовідносин, зокрема у зв'язку з набуттям певного статусу. Так, спеціальну правоздатність мають народні депутати, державні службовці, працівники правоохоронних органів, військовослужбовці.

Можливість особи своїми діями набувати юридичних прав та обов'язків називають дієздатністю.

Обсяг дієздатності фізичної особи суттєво залежить від її віку. Повна дієздатність в Україні настає з 18 років. Треба зазначити, що законодавство передбачає можливість обмеження дієздатності особи й навіть визнання особи недієздатною. Обмеження дієздатності передбачено у випадку, коли особа зловживає алкоголем, наркотиками та внаслідок цього ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Особа може бути визнана недієздатною, якщо вона, унаслідок психічної хвороби, не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Рішення про обмеження дієздатності особи або визнання її недієздатною приймає лише суд.

Ще однією складовою правосуб'єктності є **деліктоздатність** — здатність особи нести юридичну відповідальність.

Деліктоздатність фізичної особи в різних галузях настає в різному віці. Так, адміністративна деліктоздатність настає з 16 років, цивільно-правова — частково з 14, а повністю — з 18 років тощо.

Правосуб'єктність мають не лише фізичні, а й юридичні особи.

Правосуб'єктність юридичної особи виявляється в її компетенції. Це поняття включає ті права й обов'язки, що має юридична особа, які необхідні їй для виконання її функцій.

Особливістю правосуб'єктності юридичної особи є те, що час виникнення та припинення правоздатності та дієздатності, як правило, збігаються, вони настають і припиняються одночасно — починаються з моменту реєстрації юридичної особи та припиняються при її ліквідації. Згідно із законодавством, припинення юридичної особи може здійснюватися різними способами — шляхом ліквідації (у цьому випадку юридична особа зникає) або реорганізації (поділу, виділення, злиття).

Зрозуміло, що юридична особа не може сама реалізовувати свої права та виконувати обов'язки, підписувати угоди, брати участь у судових засіданнях. Тому від імені юридичної особи в правовідносинах діють органи чи особи, визначені її статутом, положенням та уповноважені на це відповідним чином.

Юридична особа має загальну та спеціальну правосуб'єктність. Загальна включає права й обов'язки, притаманні більшості юридичних осіб, а спеціальна передбачає ті права й обов'язки, які притаманні саме цьому виду юридичних осіб, впливають з його завдань і функцій. Так, правосуб'єктність органу місцевого самоврядування як юридичної особи буде суттєво відрізнятися від правосуб'єктності магазину чи школи.

Настання, зміна або припинення правовідносин є наслідком певних життєвих обставин. При цьому юридичне значення мають не будь-які обставини, а лише ті, що передбачені нормами права.

Життєві обставини, які передбачені нормами права, та породжують, змінюють або припиняють правовідносини, називають юридичними фактами.

Юридичні факти поділяють на дії та події. Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується без її бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженого й відповідних обов'язків у батьків, смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема застосування законодавства щодоспащини. Юридичні наслідки спричиняють також дії природи, тварин, стихійні лиха. Унаслідок цього може виникнути право на страхові виплати, компенсацію збитків. Також юридичні наслідки породжує настання певних строків. Так, відбуття строку покарання припиняє обмеження прав людини, настання вісімнадцятирічного віку призводить до набуття особою повної цивільної дієздатності тощо.

Дії людей поділяють на **правомірні** — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і **неправомірні** — такі, що суперечать їм. Неправомірні дії називають правопорушеннями. Вони спричиняють юридичну відповідальність.

Правомірні дії також поділяють на дві групи. **Юридичними актами** називають дії, у яких особа свідомо бажає настання певних юридичних наслідків. Людина свідомо укладає договір оренди, улаштовується на роботу або звільняється, вступає в школу чи інститут тощо. Однак іноді людина вчиняє певні дії, які спричиняють юридичні наслідки, незалежно від її бажання. Так відбувається, коли особа створює художній твір (в автора виникають авторські права), знаходить скарб (виникає право на винагороду) тощо. Такі дії називають **юридичними вчинками**.

Події:

- народження, смерть
- Настання строку
- Стихійне лихо, дії тварин

3. Правова поведінка

Поведінка людини — сукупність дій, у яких відображається її ставлення до навколишнього світу та суспільства, інших людей.

Поведінка людини може бути дуже різною — відповідати нормам моралі та права чи суперечити їм, бути доброзичливою чи ворожою, а часом агресивною чи навіть злочинною.

Залежно від спрямованості, її наслідків поведінка може бути суспільно корисною та суспільно шкідливою. У першому випадку вона відповідає соціальним нормам, сприяє досягненню певних важливих для суспільства та корисних для нього цілей. Коли людина рятує іншу, бере участь у будівництві нового об'єкта, робить наукове відкриття — її поведінка є суспільно корисною й завжди заохочується.

Однак можлива й ситуація, коли людина своєю поведінкою порушує встановлені соціальні (не лише правові) норми. Якщо чоловік увійде в християнський храм, не знімаючи головного убору, він порушить релігійні норми. Особа, яка всупереч обіцянці та без поважних причин не прийде на призначену ділову зустріч, порушить правила моралі та ділового етикету. І хоча в обох випадках не було порушено норм права, така поведінка буде визнана суспільно шкідливою. Так само суспільно шкідливою буде визнано поведінку особи, яка порушить правові норми, скоїть правопорушення, а тим паче злочин.

Людина живе в природі та суспільстві, відчуває холод або спеку й одягається відповідно до погоди, спілкується з друзями, приятелями та навіть незнайомими людьми. Процес взаємодії людини (та й будь-якої живої істоти) з навколишнім середовищем (природою та суспільством), який виявляється в її внутрішній та зовнішній активності, називають поведінка людини. Поведінка людини в більшості випадків призводить до змін у природному середовищі, у самому суб'єкті поведінки. Поняття «поведінка» — надзвичайно широке. Воно включає: відпочинок людини та її прокидання, прийом їжі та навчальну й трудову діяльність тощо — практично будь-які прояви активності людей. Не в усіх випадках поведінка людей повною мірою регулюється нормами права.

Вчинки особи, які мають соціальне значення, регулюються нормами права та тягнуть за собою юридичні наслідки, називають правовою поведінкою.

Правова поведінка має ряд ознак. Вона існує лише у сфері суспільних відносин. Це означає, що йдеться про взаємодію (пряму чи опосередковану) особи саме із суспільством. Суспільство певним чином реагує на поведінку особи, визначає, чи є ця поведінка корисною чи шкідливою для суспільства, чи відповідає нормам права. При цьому для правової поведінки обов'язковим елементом є ставлення особи до своїх дій, їхніх наслідків. Суб'єкти правової поведінки керують своїм діями, оцінюють їх з точки зору норм права та приймають вольові рішення. Ці рішення та поведінка в цілому породжують юридичні наслідки. Які саме — залежить від змісту правової поведінки — з'являються, змінюються, припиняються юридичні права й обов'язки, виникають підстави для притягнення порушника до юридичної відповідальності тощо. Це стає наслідком того, що правова поведінка обов'язково передбачає наявність правових норм, які її регулюють. Саме правові норми визначають оцінку правової поведінки — чи відповідає вона встановленим вимогам, чи містить порушення норм.

Залежно від того, чи відповідає поведінка особи вимогам норм права, її поділяють на **правомірну та правопорушення.**

Правомірна поведінка — це суспільно необхідна, бажана, допустима, свідома поведінка суб'єктів, яка відповідає нормам права.

Отже, головною ознакою правомірної поведінки є відповідність її нормам права. Ця поведінка є завжди свідомою (тією чи іншою мірою), навіть коли людина не повністю розуміє значення своїх дій, не може їх повністю оцінити, вона все ж самостійно приймає рішення, обирає

варіанти своєї поведінки, своїх дій. Поведінка в багатьох випадках має певний мотив, мету, особа більшою чи меншою мірою усвідомлює не лише характер своїх дій, а й їхні можливі наслідки.

Розрізняють також активні **правомірні дії особи та правомірну бездіяльність**. Коли особа здійснює купівлю, дарування, укладає шлюб, звільняється з роботи, сплачує податки, то йдеться про **активні дії**. Коли ж виконання правової норми потребує від особи лише **утриматися від вчинення певних дій** (не переходити вулицю на червоне світло, не заважати правомірним діям правоохоронців тощо), то йдеться про **правомірну бездіяльність**.

Поведінку, у якій містяться порушення правових норм, називають протиправною.

Така поведінка є обов'язковим елементом правопорушення.

Види правомірної поведінки розрізняють залежно від того, як суб'єкт правомірної поведінки до неї ставиться.

Найбільш бажаним для суспільства типом правомірної поведінки є **соціально активна**. Ця поведінка передбачає, що особа активно користується своїми правами, виконує обов'язки. До того ж особа активно, небайдуже сприймає порушення норм права іншими людьми, намагається перешкодити цим порушенням.

Про **законослухняну поведінку** йдеться тоді, коли особа самотійно та свідомо, без стороннього впливу суворо дотримується норм права. При цьому таку поведінку особа обирає за власним переконанням, без стороннього примусу. Особа сама не допускає правопорушень, однак при цьому й не виявляє активності щодо припинення правопорушень інших людей.

Особа, якій притаманна **конформістська поведінка**, діє під впливом оточення, діє так, як і більшість людей навколо неї. Людина з конформістською поведінкою сама не виявляє соціальної активності. У разі, коли її оточення порушуватиме правові норми, то й ця особа може від конформістської правомірної поведінки перейти до конформістської неправомірної поведінки, тобто стати правопорушником.

Найбільш небезпечним видом правомірної поведінки є **маргінальна поведінка**, коли особа стоїть на межі — вона ще не порушує норми права, але будь-якої миті може перейти межу дозволеного. Особа утримується від неправомірних дій не тому, що має високу правову культуру, правосвідомість, переконана в доцільності та необхідності правомірної поведінки, а тому, що побоюється юридичної відповідальності, яка може настати в разі правопорушення.

4. Правопорушення. Юридична відповідальність.

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до правових норм. Однак, на жаль, є й інші випадки. Пішохід переходить вулицю на червоний сигнал світлофора. Робітник без поважної причини запізнюється на роботу. Граючи у дворі, підлітки пошкодили автомобіль. Учень не виконав домашнє завдання. Що спільного в цих ситуаціях? Основне те, що всі ці громадяни порушили якісь правові норми, тобто їхня поведінка була неправомірною. Інакше таку поведінку особи називають правопорушенням.

Суспільно небезпечне або шкідливе винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує норми права, завдає шкоду суспільним відносинам, що охороняються правом, і тягне за собою юридичну відповідальність, називають правопорушенням.

Для правопорушення характерні певні ознаки

Передусім правопорушення має місце лише тоді, коли **діяння особи безпосередньо порушує ту чи іншу норму права**. Це може виявлятися в невиконанні визначених правом обов'язків, у недотриманні правил, які ним встановлено, перевищенні прав, компетенції особи, порушенні заборон, які встановлено правом тощо.

По-друге, будь-яке **правопорушення обов'язково завдає якоїсь шкоди**. Шкода може бути моральною (образ, нервові напруження тощо), матеріальною (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), фізичною (смерть, шкода здоров'ю).

Обов'язковою ознакою правопорушення є **наявність вини правопорушника**. Якими б не були тяжкі наслідки певної події — аварії, катастрофи, її не можна назвати правопорушенням, якщо ніхто не винний у тому, що сталося, якщо до негативних наслідків призвели невідворотна сила стихії, несприятливий збіг обставин, у якому ніхто не винен тощо.

У визначенні правопорушення є слово **діяння**. Воно набагато ширше, ніж звичне слово дія. Діяння — це не лише активна форма протиправної поведінки — дія, а й пасивна — бездіяльність. Коли особа на вулиці здійснює грабіж, вона діє активно. А коли особа ухиляється від сплати належних податків, то вона, навпаки, порушує закон саме своєю бездіяльністю. Правопорушенням у цьому випадку є саме відсутність дії, бездіяльність.

Про правопорушення йдеться лише тоді, коли його вчинила особа, яка може нести юридичну відповідальність, тобто **деліктоздатна особа**. Якщо йдеться про фізичну особу, то вона повинна досягти певного, визначеного для цього виду правопорушення, віку. Крім того, стан правопорушника повинен забезпечити йому можливість розуміти значення своїх дій та керувати ними.

Ознакою правопорушення є також те, що винна особа може бути **притягнута до юридичної відповідальності, передбаченої законодавством**. Вид юридичної відповідальності залежить від того, яке правопорушення скоєно.

Залежно від тяжкості правопорушення, ступеня завданої ним суспільної шкоди, а також залежно від того, які норми права було порушено, розрізняють види правопорушень.

Найнебезпечнішим і найтяжчим видом правопорушення є **злочин** — порушення кримінального законодавства. Злочинами є вбивство, завдання тілесних ушкоджень, крадіжка, грабіж, хуліганство тощо.

Будь-які інші правопорушення називають **проступками**. Відповідно до галузей права розрізняють дисциплінарні (порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової дисципліни), адміністративні (перехід вулиці в невстановленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо), цивільно-правові (невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором — купівлі-продажу, оренди тощо, відмова повернути борг).

Склад правопорушення:

Перша складова — це **суб'єкт правопорушення**, тобто та особа, яка вчинила правопорушення. Суб'єктом правопорушення може бути лише деліктоздатна особа. Залежно від виду правопорушення суб'єкт правопорушення може бути індивідуальним (тобто фізична особа) або колективним (наприклад, магазин — юридична особа, яка не виконала обов'язку замінити неякісний товар; політична партія, що порушила законодавство при проведенні своєї маніфестації; орган державної влади, який прийняв неконституційне рішення тощо).

Об'єктом правопорушення є те, на що чи проти чого спрямовано протиправну дію правопорушника, ті певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушення. Так, коли скоєно крадіжку, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо.

Третя складова — **суб'єктивна сторона** правопорушення визначає ставлення правопорушника до скоєного, до свого правопорушення та його наслідків. Елементами суб'єктивної сторони правопорушення є **вина, мотив і мета**. Коли людина скоює крадіжку в магазині чи квартирі, вона робить це свідомо, маючи намір збагатитися за рахунок чужої власності. У цьому випадку ми говоримо про **прямий умисел правопорушника**. А от коли

правопорушник усвідомлює, що діє неправомірно, передбачає та свідомо допускає настання шкідливих наслідків, ідеться про **непрямий умисел**.

Однак інколи людина скоює правопорушення, не бажаючи настання шкідливих наслідків — **з необережності**. Якщо вона передбачає можливі шкідливі наслідки своїх дій, але сподівається запобігти цим наслідкам, то йдеться про **злочинну самовпевненість**. Прикладом злочинної самовпевненості є скоєння дорожньотранспортної пригоди внаслідок перевищення швидкості. Водій розуміє небезпеку своїх дій, але сподівається на своє вміння керувати машиною. Іноді ж порушник навіть не передбачає можливих шкідливих наслідків, хоча міг і повинен був їх передбачати, — це буде **протиправна недбалість**. Коли керівники Чорнобильської атомної електростанції в 1986 р. організували експеримент, який призвів до катастрофи, вони не передбачали страшних наслідків своїх дій.

Елементом суб'єктивної сторони також можуть бути мотив і мета правопорушення. **Мета** — це те, заради чого людина скоює правопорушення, до чого вона прагне. **Мотив** — те, що безпосередньо спонукає особу до правопорушення. Коли особа скоює вбивство, її метою є позбавлення життя іншої людини, а мотивом можуть бути помста, ревності, корисливі причини (якщо вона бажає заволодіти майном жертви) тощо. Варто зазначити: якщо **вина** є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони, то мотив і мета наявні тільки в умисних правопорушеннях.

Об'єктивна сторона правопорушення включає декілька елементів. Основними, без яких не може бути правопорушення, є саме протиправне діяння, його шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Зверніть увагу на обов'язковість безпосереднього зв'язку між діянням, яке порушує норми права, і шкідливими наслідками. Якщо навіть є шкода, але вона не є наслідком протиправного діяння, то немає й самого правопорушення.

Елементами об'єктивної сторони правопорушень також є **час, місце, спосіб скоєння правопорушень**, інші обставини, за яких вони сталися. Для одних правопорушень немає суттєвого значення, коли та де вони сталися, — скоєно крадіжку вдень чи вночі, у місті чи в селі. А от якщо правопорушення скоєно під час стихійного лиха або там, де йдуть бойові дії, ці обставини будуть суттєво впливати на вибір виду та міри покарання. Так само й щодо способу скоєння правопорушення. Якщо вбивство людини буде тягнути за собою відповідальність, незалежно від того, застосував злочинець ніж чи пістолет, стріляв він із засідки чи відкрито, то спосіб заволодіння чужим майном буде суттєвою обставиною, яка визначатиме вид злочину — таємне заволодіння чужим майном буде визнано крадіжкою, відкрите — грабежем, а за допомогою обману — шахрайством.

Загальні принципи юридичної відповідальності спільні для більшості сучасних демократичних держав.

Кожна особа сама несе відповідальність за вчинене нею правопорушення. Ніхто не може відповідати за іншу особу. **Індивідуальний характер відповідальності** виключає колективну відповідальність — якщо член бригади будівельників запізнився на роботу, то відповідатиме саме він, а не бригадир чи вся бригада. І навіть коли до відповідальності притягають батьків дитини-правопорушника, їх карають за неналежне виконання батьківських обов'язків, тобто власну провину, власне правопорушення.

Правопорушення тягне за собою відповідальність, однак конституція передбачає обмеження — **за одне правопорушення особа не може бути притягнута двічі до юридичної відповідальності одного виду**. При цьому зверніть увагу: ідеться саме про відповідальність одного виду. Якщо працівник з власної вини пошкодив верстат, то адміністрація не має права одночасно оголосити йому догану та звільнити з роботи, адже обидва стягнення є дисциплінарними. Однак оголосити працівникові догану й одночасно вимагати відшкодування

завданої шкоди адміністрація має право, адже йдеться про дисциплінарне стягнення та матеріальну відповідальність. Так само водій, який у нетверезому стані скоїв дорожньо-транспортну пригоду, унаслідок якої постраждали люди та пошкоджено автомобілі, може бути засуджений до позбавлення чи обмеження волі (кримінальна відповідальність), позбавлений спеціального права — права керувати автомобілем на певний час (адміністративна відповідальність), а також має відшкодувати завдані внаслідок аварії збитки (цивільно-правова відповідальність).

Обвинувачення в скоєнні правопорушення не може ґрунтуватися на припущеннях або сумнівних доказах. При цьому докази повинні бути **отримані законним шляхом, відповідно до процесуальних норм.** Так, якщо закон передбачає обов'язковість присутності на допиті особи у віці до 14 років його батьків або законних представників, а також педагога, то свідчення, отримані на допиті, проведеному за відсутності цих осіб, не будуть визнані судом і не можуть бути доказами. Так само не будуть визнані доказами речі, знайдені під час обшуку, який проведений із порушенням встановленого законом порядку, наприклад за відсутності понятих або без рішення суду.

Підставою для притягнення до відповідальності можуть бути лише ті норми, які діяли на момент скоєння особою правопорушення.

Одним із найважливіших принципів, що визначає порядок притягнення до юридичної відповідальності, є принцип презумпції невинуватості.

Слово **презумпція** (від латин. *praesumere* — **передбачати, угадувати**) означає **«припущення про вірогідність певного факту, обставини, закріплені нормами прав.**

Принцип презумпції невинуватості має декілька аспектів.

З одного боку, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість, подавати докази на свою користь — право, а не обов'язок підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Якщо особа не бажає себе захищати, наводити виправдувальні докази, це не може бути підставою для визнання цієї особи винною. Зібрати докази, що доводять обвинувачення, є обов'язком слідчого.

З іншого боку, особа не може за будь-яких обставин уважатися винуватою до остаточного обвинувального рішення суду. Навіть якщо особу затримано на місці злочину, наявні всі докази її вини й навіть сама особа визнає себе винною, ніхто не має права назвати її злочинцем у засобах масової інформації, у мережі Інтернет, у будь-яких офіційних документах тощо.

Іноді трапляються ситуації, коли людина, на перший погляд, скоїла правопорушення, злочин, але її не притягають до юридичної відповідальності. Така ситуація виникає за наявності обставин, що виключають юридичну відповідальність.

Група молодиків здійснила напад на чоловіка, який ішов темною вулицею, і погрожуючи ножем, намагалася відібрати в нього гроші та мобільний телефон. Однак чоловік, застосувавши прийоми рукопашного бою, відбив напад, завдавши при цьому двом нападникам тяжкі тілесні ушкодження. Чи повинен нести відповідальність цей чоловік? З одного боку, він завдав тілесні ушкодження двом особам, а такі дії передбачені Кримінальним кодексом. Однак закон передбачає, що особа, яка, захищаючись від протиправного посягання, завдала шкоду тому, хто здійснив посягання, звільняється від будь-якої юридичної відповідальності. При цьому особа має право захищати не лише себе, а й інших людей, інтереси юридичної особи, держави тощо. Такі дії називають **необхідною обороною**. Особа має право застосовувати необхідну оборону навіть тоді, коли може уникнути небезпеки або ж звернутися за допомогою до правоохоронних органів. І ще одна вимога: дії особи не повинні перевищувати межі необхідної оборони. Отже, якщо фізично сильний молодий чоловік — професійний боксер важкої ваги — застосує ніж для захисту від підлітка, який витягує в нього з кишені гаманець, і завдасть йому тяжких тілесних

ушкоджень, постає питання про перевищення межі необхідної оборони. А якщо ж дівчина так само використає ніж для захисту від нападу групи нетверезих злочинців і завдасть ним тяжкі тілесні ушкодження, її дії будуть визнані необхідною обороною. Зверніть увагу, що необхідна оборона є обставиною, яка звільняє від будь-якого виду юридичної відповідальності.

Особа не буде нести відповідальність за шкоду, завдану під час затримання правопорушника. При цьому завдана шкода не повинна виходити за межі необхідного, має враховувати як особу правопорушника, так і тяжкість скоєного ним правопорушення. Навряд чи буде визнано правомірним застосування вогнепальної зброї для затримання особи, яка не сплатила за свій проїзд у транспорті, а якщо йдеться про затримання озброєного пістолетом убивці чи грабіжника, це буде виправданим.

Дії в стані крайньої необхідності. Для того щоб дії було визнано скоєними в стані крайньої необхідності, мають бути дотримані дві вимоги — немає іншого шляху уникнути небезпеки та завдана шкода має бути меншою, ніж відвернена. Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, не підлягає кримінальній, адміністративній та дисциплінарній відповідальності.

Іноді виникає ситуація, яка має назву **казус** (від латин. casus — випадок) — випадкова подія, якою завдано певну шкоду, має ознаки складу правопорушення, але відсутня вина особи.

Для кожного виду відповідальності передбачено вік, з якого особа може бути притягнута до цього виду відповідальності.

- ❖ Кримінальна - за всі злочини — з 16 років, за найтяжчі злочини — з 14 років
- ❖ Адміністративна - з 16 років
- ❖ Цивільно-правова - з 14 до 18 років — несе самостійно, у разі недостатності коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе самостійно
- ❖ Дисциплінарна, матеріальна - з часу вступу на роботу (з 14 років — за згодою батьків, з 16 років — за загальними правилами).

Не може бути притягнута до юридичної відповідальності також особа, яка не розуміє значення своїх дій або не може керувати ними. Психічно хвора людина в багатьох випадках не може розуміти значення своїх дій, тому не відповідає за свої дії. У цьому випадку йдеться про **неосудність особи**. У той же час, зверніть увагу, що звільнення від юридичної відповідальності можливе лише у випадку, коли неможливість розуміти чи керувати своїми діями є наслідком хвороби людини. Якщо ж вона сама призвела себе до стану, у якому не може керувати своїми діями або розуміти їхнє значення (унаслідок уживання алкоголю або наркотиків), то це не буде підставою для звільнення від юридичної відповідальності.

ВИСНОВКИ

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають правовідносинами. Вони виникають у різних сферах суспільного життя. Існує чимало видів правовідносин: залежно від кількості учасників, співвідношення їхніх обов'язків, характеру зобов'язань тощо. Правовідносини мають складну структуру, яка включає суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

До структури правовідносин належать суб'єкти правовідносин. Суб'єктами правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи. Для участі в правовідносинах особи повинні мати правосуб'єктність, яка включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Виникнення, припинення та зміна правовідносин є наслідком юридичних фактів. Юридичні факти поділяють на події, які не залежать від волі людей, і дії, що є результатом свідомих дій людей. Дії можуть бути правомірні та неправомірні.

Дії людей дуже часто називають поведінкою. Вона може бути суспільно корисною та суспільно шкідливою.

Поведінку, яку регулюють норми права та яка має свідомий характер, називають правовою поведінкою. Вона може бути правомірною та неправомірною. Суспільство зацікавлене в тому, щоб якомога більше учасників правовідносин діяли правомірно.

Якщо особа діє неправомірно, вона скоює правопорушення. Правопорушення має ряд ознак — вину, завдання шкоди, порушення норм права, скоєння деліктоздатним суб'єктом.

Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють різні види правопорушень, найнебезпечнішим з яких є кримінальні, їх називають злочинами. Особа, яка вчинила правопорушення, є правопорушником.

Правопорушення завжди має певний склад, який включає суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону правопорушення, об'єктивну сторону правопорушення.

Конституція України визначає принципи притягнення до юридичної відповідальності особи. Найважливіший принцип, якого дотримуються в усіх демократичних державах, — принцип презумпції невинуватості.

Дотримання цього принципу є однією з гарантій забезпечення прав людини. В окремих випадках особа, яка вчинила дії, подібні до правопорушення, не підлягає притягненню до юридичної відповідальності, тобто наявні обставини, що виключають юридичну відповідальність. Серед таких обставин найчастіше трапляються необхідна оборона та крайня необхідність.

Питання та завдання до контролю знань

1.Вступного:

2.Узагальнення:

1. Поясніть поняття «правовідносини», «суб'єкт правовідносин», «об'єкт правовідносин», «зміст правовідносин».
2. Назвіть ознаки правовідносин.
3. Які елементи правовідносин вам відомі?
4. Назвіть види правовідносин.
5. Наведіть приклади правовідносин, які належать до різних їхніх видів.
6. Поясніть поняття «дієздатність», «правоздатність», «деліктоздатність», «правосуб'єктність», «юридичні факти».
7. Порівняйте
А правоздатність і дієздатність
Б юридичні дії та події
В юридичних і фізичних осіб
Г загальну, галузеву та спеціальну дієздатність
8. Поясніть поняття «поведінка», «правова поведінка», «правомірна поведінка».
9. Назвіть відомі вам види правової поведінки.
10. Поясніть поняття «правопорушення», «склад правопорушення», «суб'єкт правопорушення», «об'єкт правопорушення», «суб'єктивна сторона правопорушення», «об'єктивна сторона правопорушення».
11. Поясніть принцип презумпції невинуватості.

12. Назвіть обставини, які виключають юридичну відповідальність

Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника 1. Ст. 129 - 155 і додаткових інформаційних джерел.

Основні поняття: правовідносини, суб'єкт правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин, дієздатність, правоздатність, деліктоздатність, правосуб'єктність, юридичні факти, поведінка, правова поведінка, правомірна поведінка, правопорушення, склад правопорушення, суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення, презумпція невинуватості; обставини, які виключають юридичну відповідальність; необхідна оборона; крайня необхідність; неосудні.

З історії української державності

У 2010 р. в дні святкування 300 річчя прийняття Конституції Пилипа Орлика в м. Бендерах було споруджено пам'ятний знак на честь прийняття цього історичного документа. Пам'ятний знак відкрито біля стін Бендерської фортеці.